

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Οι Προσωκρατικοί

1 Η προσωκρατική φιλοσοφία

Η προσωκρατική φιλοσοφία είναι το πρώτο στάδιο στην εξέλιξη της ελληνικής φιλοσοφίας. Ονομάζεται προσωκρατική, επειδή οι πρώτοι φιλόσοφοι έζησαν και έδρασαν πριν από τον Σωκράτη. Γεννήθηκε στην Ιωνία, αρχικά στη Μίλητο και στη συνέχεια στην Έφεσο και στην Κολοφώνα, γιατί εκεί υπήρχε:

- α. αναπτυγμένη οικονομική ζωή,
- β. κοινωνική και πολιτική ελευθερία,
- γ. επικοινωνία μεταξύ πολιτισμών και λαών.

Η περίοδος ανάπτυξης της ήταν οι 6ος και 5ος π.Χ. αι. αρχικά στις πόλεις της Μικράς Ασίας και αργότερα στη Μεγάλη Ελλάδα, στη νησιωτική Ελλάδα, στη Θράκη και στην Αθήνα.

2 Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι

Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι συνδύασαν τη φιλοσοφία με την επιστήμη στην προσπάθειά τους να βρουν την αλήθεια και να αποκτήσουν τη γνώση για την αρχή ή την ουσία του κόσμου. Ενθάρρυναν τους μαθητές τους να συζητούν και να αμφισβητούν και να αναπτύσσουν την κριτική τους σκέψη.

Οι σημαντικότεροι Προσωκρατικοί ήταν:

- Οι Θαλής, Αναξίμανδρος και Αναξίμενης, γνωστοί και ως Μιλήσιοι.
- Ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος, ο Πυθαγόρας ο Σάμιος. Όλοι αυτοί έζησαν και έδρασαν τον 6ο π.Χ. αι. και ασχολήθηκαν κυρίως με την αρχή του κόσμου.
- Ο Παρμενίδης και ο Ζήνων οι Ελεάτες (από την Ελέα της Κάτω Ιταλίας), ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος, ο Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος, ο Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος, ο Λεύκιππος ο Μιλήσιος, ο Δημόκριτος από τα Άβδηρα της Θράκης. Όλοι αυτοί έζησαν και έδρασαν τον 5ο π.Χ. αι. και ασχολήθηκαν κυρίως με τη δομή του κόσμου.

3 Ποια ερωτήματα έθεσαν οι Προσωκρατικοί

Τα ερωτήματα που απασχόλησαν τους Προσωκρατικούς ήταν κοσμολογικά. Επιχείρησαν να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τον κόσμο, να βρουν την αρχή του κό-

μου, την ουσία και τη δομή του. Οι εξηγήσεις τους για τον κόσμο στηρίχτηκαν στην παρατήρηση, αλλά και σε λογικές μεθόδους (αναγωγή, επαγωγή, αναλογία). Συνέβαλαν στη διερεύνηση της φύσης και θεωρούνται οι πρώτοι *φυσιολόγοι*. Ασχολήθηκαν επίσης με προβλήματα της κοινωνίας, της ηθικής, της πολιτικής και της γνώσης. Τους απασχόλησαν οι έννοιες της αρετής, της φρόνησης, της σοφίας, της δικαιοσύνης, της δημοκρατίας, του νόμου εξίσου με τις έννοιες της ύλης, του απείρου, της δύναμης, του αριθμού, της κίνησης και της μεταβολής των πάντων.

Ιδιαίτερα όμως ενδιαφέρθηκαν για τον άνθρωπο και υποστήριξαν την αξία των ηθικών αρετών και καθιέρωσαν τον τύπο του σκεπτόμενου και σώφρονος ανθρώπου.

4 Πώς γνωρίζουμε το έργο τους;

Οι Προσωκρατικοί έγραψαν σε ποιητικό λόγο αλλά και σε πεζό. Τα περισσότερα έργα τους τιτλοφορούνται *Περὶ φύσεως* και έχουν διασωθεί μόνο σε αποσπάσματα. Η παράδοση λοιπόν των έργων τους έγινε από έμμεσες πηγές:

- α. από τους δοξογράφους (Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Πλούταρχο, Σέξτο Εμπειρικό, Θεόφραστο τον Εφέσιο και τον Αέτιο),
- β. από τους βιογράφους (Διογένη τον Λαέρτιο).

5 Σημασία της προσωκρατικής σκέψης

Η προσωκρατική φιλοσοφία θεωρείται πηγή και τροφός του φιλοσοφικού και επιστημονικού πνεύματος που αναπτύχθηκε αργότερα. Η θέση των Προσωκρατικών στην ιστορία της ευρωπαϊκής επιστήμης και φιλοσοφίας είναι ξεχωριστή.

Από τη μυθο-λογική στην ορθο-λογική εξήγηση του κόσμου

Διδακτικοί στόχοι

- α. Να γνωρίσουμε τις αντιλήψεις των φιλοσόφων Θαλή, Αναξίμανδρου και Αναξίμενη σχετικά με την αρχή, δηλαδή με τα πρωταρχικά στοιχεία του κόσμου.
- β. Να συνεξετάσουμε τις αρχές των ανωτέρω φιλοσόφων με τις αρχές του Ηράκλειτου και του Πυθαγόρα.
- γ. Να συγκρίνουμε όλες τις απόψεις των ανωτέρω φιλοσόφων με τις απόψεις του Εμπεδοκλή από τον Ακράγαντα της Σικελίας, ο οποίος αναφέρεται σ' ένα κοσμικό σύστημα.

A. Επεξεργασία των κειμένων

1 Η αρχή του κόσμου

1.1. Το απόσπασμα του Θαλή

1.1.α. Αφόρμηση

Ο Θαλής ο Μιλήσιος καταγόταν από επιφανή οικογένεια και πήρε μέρος στην πολιτική ζωή συμβουλευοντας τους Ίωνες να ιδρύσουν κοινό βουλευτήριο στην Τέω, το οποίο να αποφασίζει για τις κοινές υποθέσεις των ιωνικών πόλεων.

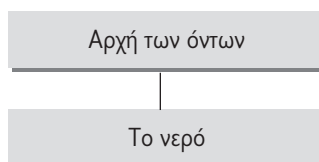
Είναι ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος και θεωρείται ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας και επιστήμης. Όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, ο Θαλής προέβλεψε την έκλειψη του ήλιου που έγινε την άνοιξη του 585 π.Χ. Ο Αριστοτέλης στο *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ρητά δη-

Ο Θαλής υποστηρίζει ότι αρχή όλων των πραγμάτων είναι το νερό.

λώνει ότι πρώτος ο Θαλής έθεσε το ερώτημα για την αρχή των όντων. Ο Θαλής ζητεί να βρει όχι τι συνέβη στην αρχή της κοσμογονικής ή θεογονικής εξέλιξης, αλλά, όπως λέγει ο Αριστοτέλης, ποιο είναι «εκείνο το δεδομένο» από το οποίο συνίστανται όλα τα όντα και από το οποίο αρχικά λαμβάνουν υπόσταση και στο οποίο τελικά με τη φθορά τους επιστρέφουν, ενώ η ουσία διασώζεται και μεταβάλλεται μόνο ως προς τις καταστάσεις της, δηλαδή ως προς τις μορφές που παίρνει. Αυτό αναγνώρισαν οι πρώτοι φιλόσοφοι ως «στοιχείο» και ως «πρώτη αρχή».

1.1.β. Ανάλυση του κειμένου

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Αρχή (αντίθετο *πέρας, τέλος*): 1. Πρωταρχικό συστατικό υλικό των πραγμάτων που διατηρείται πάντα ως υπόστρωμα και στο οποίο συντίθενται τα πάντα. 2. αφετηρία. 3. έναρξη. 4. αιτία.

Μύθος: 1. λόγος, αφήγηση. 2. σύνολο αφηγήσεων που γεννήθηκαν και διαμορφώθηκαν στις αρχαϊκές κοινωνίες που μεταδίδονταν προφορικά από γενιά σε γενιά.

Συλλογισμός (αναλογικός συλλογισμός): Είδος συλλογισμού (που καλείται και αναλογία) κατά το οποίο από επιμέρους κρίσεις ή προτάσεις συμπεραίνουμε μια άλλη επιμέρους κρίση ή πρόταση με βάση κάποια ομοιότητα.

Νοηματική απόδοση

Ο Θαλής στο απόσπασμα αυτό, που προέρχεται από το έργο του Αριστοτέλη *Μετά τα Φυσικά*, θεωρεί ως αρχή του κόσμου το νερό, επειδή είναι το κυρίαρχο στοιχείο στη φύση. Παλαιότερα ο Όμηρος είχε διατυπώσει την άποψη (Ξ 200) ότι οι θεοί γεννήθηκαν από τον Ωκεανό.

Ερμηνευτική ανάλυση

Ο Θαλής εγκαταλείπει τις μυθικές οντολογίες και προσπαθεί να εξηγήσει τη σύσταση του σύμπαντος λαμβάνοντας ως βάση ένα προσιτό στην παρατήρηση φυσικό

στοιχείο, το νερό. Ίσως η άποψη αυτή του Θαλή να μας φαίνεται σήμερα αφελής, είναι ωστόσο μια υπόθεση που έχει ιδιαίτερο επιστημονικό βάρος.

Θέτοντας ο Θαλής ως αρχή το νερό, εν ονόματι του οποίου εξήγησε όλα τα άλλα τα επιμέρους φαινόμενα, εισήγαγε στην ιστορία της επιστήμης την έννοια της *αρχής*, που αποτελεί απαραίτητο συστατικό της επιστημονικής διανόησης. Με βάση την αρχή οι επιστήμονες εξηγούν τα διάφορα επιμέρους γεγονότα του φυσικού κόσμου.

Ο Θαλής οδηγήθηκε στην άποψη ότι το νερό είναι η αρχή του κόσμου στηριζόμενος στην παρατήρηση και ορμώμενος από το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζούσε.

Ο Θαλής γεννήθηκε και έζησε σε μια πόλη, τη Μίλητο, που ήταν παραθαλάσσια, είχε ποτάμι και έβρεχε τακτικά. Γύρω του έβλεπε παντού νερό. Έτσι, βάσει της εμπειρικής παρατήρησής του, το νερό θα πρέπει να κατέχει την πιο κυρίαρχη θέση στον κόσμο, να είναι η αρχή του κόσμου. Ο ισχυρισμός του Θαλή αποδεικνύεται σήμερα ότι έχει επιστημονική βάση, αν αναλογιστούμε ότι πριν από πενήντα περίπου χρόνια προβλήθηκε η θεωρία ότι τα πάντα έχουν προέλθει από το υδρογόνο, από το οποίο αποτελείται το νερό κατά τα δύο τρίτα του.

Πρώτος επίσης ο Μιλήσιος σοφός εισήγαγε τον *αναλογικό συλλογισμό*.

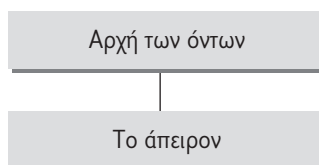
1.2. Το απόσπασμα του Αναξίμανδρου

1.2.a. Αφόρμηση

Δεκαπέντε περίπου χρόνια νεότερος του Θαλή, ο Αναξίμανδρος είναι ο δεύτερος από τους Μιλήσιους φιλοσόφους. Η παράδοση αναφέρει ότι υπήρξε *εταῖρος και γνώριμος* του Θαλή. Ελάχιστα πράγματα μας είναι γνωστά για τη ζωή του Αναξίμανδρου. Από όσα λοιπόν γνωρίζουμε, γεννήθηκε από Έλληνες γονείς στη Μίλητο, όπου και έζησε όλη του τη ζωή. Δεν είχε αναμειχθεί ιδιαίτερα με τα πολιτικά, εκτός από τη συμμετοχή του στην ίδρυση μιας νέας αποικίας στην Απολλωνία. Δεν ακολούθησε την τάση της εποχής του για μακρινά εξωτικά ταξίδια. Το πιο μακρινό ταξίδι του ήταν στη Σπάρτη, όπου προειδοποίησε τους κατοίκους για επικείμενους σεισμούς και τους προφύλαξε έτσι από μεγάλες καταστροφές. Πραγματοποίησε πολλές επιστημονικές ανακαλύψεις που αναφέρονται στη μετεωρολογία, στη γεωγραφία και στη βιολογία. Πρώτος αυτός επινόησε τον σχεδιασμό γεωγραφικών χαρτών, τελειοποίησε το ηλιακό ρολόι και διατύπωσε τη βιολογική θεωρία για την εξέλιξη των ειδών. Οι φιλοσοφικές του έρευνες αποτελούν συνέχεια εκείνων του Θαλή, δηλαδή αναφέρονται στον καθορισμό της πρώτης αρχής των όντων, με τη διαφορά ότι ο Θαλής δέχεται, όπως είδαμε, ως πρώτη αρχή το νερό (*ὔδωρ*), ενώ ο Αναξίμανδρος το άπειρο (*ἄπειρον*). Σύμφωνα με μαρτυρίες του Σιμπλίκιου, ο Αναξίμανδρος χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο *αρχή*.

1.2.β. Ανάλυση του κειμένου

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Άπειρον: 1. α- στερητικό + *πέρας*: το απεριορίστο, το χωρίς όρια. 2. α- στερητικό + *περάω*: το αδιαπέραστο.

Νοηματική απόδοση

Στο απόσπασμα ο Αναξίμανδρος υποστηρίζει ότι αρχή του κόσμου είναι το άπειρο και ότι από αυτό προήλθαν η γη και η θάλασσα, ο ουρανός και τα ουράνια σώματα και, τέλος, τα έμβια όντα.

Ερμηνευτική ανάλυση

Ο Αναξίμανδρος αντέκρουσε δύο βασικές θέσεις του Θαλή. Συγκεκριμένα τη θέση ότι η γη δεν πέφτει, επειδή στηρίζεται στο νερό. Ο Αναξίμανδρος έθεσε το εύλογο ερώτημα: «και το νερό γιατί δεν πέφτει;». Η άποψη του Αναξίμανδρου είναι ότι η γη δεν πέφτει, επειδή ασκούνται πάνω της αντίρροπες μεταξύ τους δυνάμεις και την κάνουν να ισορροπεί. Αλλά και ως προς την άλλη, τη βασική θέση του Θαλή, ότι αρχή του κόσμου είναι το νερό, ο Αναξίμανδρος είναι επικριτικός. Τη διαφωνία τη στήριξε πάνω στην ιδέα της *δικαιοσύνης*, η οποία έπαιξε έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην αρχαία ελληνική θρησκεία και γενικότερα στην πολιτισμική παράδοση. Ο Αναξίμανδρος υπέθεσε ότι τα τέσσερα στοιχεία, το νερό, η γη, ο αέρας και η φωτιά, από τα οποία αποτελούνται τα πράγματα, βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους εξαιτίας της διαφορετικής τους υφής. Ο αέρας είναι ψυχρός, η φωτιά θερμή, η γη ξηρή και το νερό υγρό. Εξαιτίας της ανομοιογενούς σύστασής τους προσπαθούν συνεχώς το ένα στοιχείο της φύσης να επικρατήσει πάνω στο άλλο και να το απορροφήσει. Υπάρχει όμως ένα είδος *αναγκαιότητας* ή *φυσικού νόμου* που συνεχώς υποκαθιστά την ισορροπία μεταξύ τους. Υπάρχει δηλαδή μια *σχέση δικαιοσύνης* που θα πρέπει να συντηρείται, ώστε να μην μπορεί να υπερισχύσει και να επιβληθεί το ένα στοιχείο πάνω στα άλλα τρία συστατικά της φύσης. Γιατί αν συνέβαινε αυτό, αν, όπως υποστηρίζει ο

Θαλής, το νερό ξεχώριζε και, διασαλεύοντας την ισχύουσα σχέση δικαιοσύνης μεταξύ των τεσσάρων στοιχείων της φύσης, υπερίσχυε της γης, της φωτιάς και του αέρα, τότε το ισχυρό αυτό στοιχείο θα είχε απορροφήσει τα άλλα τρία συστατικά και ο κόσμος δε θα παρουσίαζε την όψη που παρουσιάζει σήμερα. Για τους λόγους που εκθέσαμε, ο Αναξίμανδρος προκειμένου να εξηγήσει την αρχή του κόσμου την αναζήτησε σε κάτι που βρίσκεται έξω από τα τέσσερα στοιχεία της φύσης.

Υπέθεσε ότι το πρωταρχικό αυτό στοιχείο, που το ονόμασε *ἄπειρον*, είναι ουδέτερο, δε συμμετέχει στον αγώνα του σύμπαντος που τα τέσσερα στοιχεία της φύσης διεξάγουν. Το *ἄπειρον* είναι κάτι που δεν έχει αρχή, δεν έχει ούτε τέλος, αλλά αυτό το ίδιο αποτελεί αρχή. Δεν υπόκειται στη φθορά. Επομένως είναι άφθαρτο, αθάνατο και θείο. Δεν αποτελεί μόνο την αρχή των όντων, αλλά ασκεί και την εξουσία του πάνω στα φθαρτά (*πεπερασμένα*) όντα. Επειδή το *ἄπειρον* είναι άφθαρτο και αθάνατο, γ' αυτό ο Αναξίμανδρος το ταυτίζει με το *θεῖον*, που είναι αιώνιο και άχρονο, μεταμορφώνεται στα τέσσερα στοιχεία της φύσης, τα οποία αλληλοσυνδεόμενα μεταβάλλονται στα γνωστά μας όντα του κόσμου, για να επιστρέψουν μετά τη φθορά τους εκείνο από το οποίο τελικά προήλθαν.

1.3. Το απόσπασμα του Αναξιμένη

1.3.a. Αφόρμηση

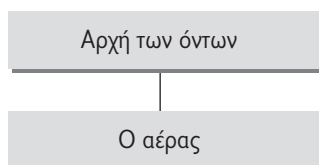
Ο Αναξιμένης είναι ο τρίτος από τους Μιλήσιους φιλοσόφους, με τον οποίο τερματίζεται η φιλοσοφική παράδοση της Μιλήτου. Ήδη από το 560 π.Χ. το βασίλειο των Λυδών άπλωσε την κυριαρχία του στις ελληνικές ακτές της Ιωνίας και η Μίλητος κατέστη φόρου υποτελής στον Κροίσο. Το 546 π.Χ. ο βασιλιάς των Περσών Κύρος κατέλυσε το βασίλειο των Λυδών και έθεσε κάτω από την επιρροή του τις ελληνικές παράλιες πόλεις.

Ο ζυγός των Περσών ήταν βαρύτερος από εκείνον των Λυδών και γ' αυτό οι Ίωνες αναγκάστηκαν να επαναστατήσουν, με αποτέλεσμα την άλωση της Μιλήτου (494 π.Χ.) από τα περσικά στρατεύματα, γεγονός που νέκρωσε την πνευματική ζωή της πόλης. Γνώρισε τους δύο Μιλήσιους φιλοσόφους, τον Θαλή και τον Αναξίμανδρο, που λέγεται ότι ήταν δάσκαλοί του. Αυτοί οι δύο επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της φιλοσοφικής του σκέψης.

1.3.β. Ανάλυση

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Φύσις (εκ του φύω = γεννώ): 1. γενεσιουργός δύναμη των πραγμάτων του κόσμου, τα οποία προέρχονται από αυτήν και επιστρέφουν σ' αυτήν. 2. αμετάβλητη αρχή της κοσμικής τάξης. 3. καθετί που υπάρχει (συνδέεται με τις έννοιες κόσμος, σύμπαν, ύλη).

Πνεύμα, Αέρας: Εδώ οι λέξεις είναι συνώνυμες: πνοή και αέρας.

Νοηματική απόδοση

Ο Αναξιμένης ως αρχή των όντων επιλέγει τον *αέρα*. Αυτή η επιλογή ίσως να οφείλεται σε δύο λόγους: α. δε θέλει να απομακρυνθεί από την καινοτόμο σκέψη του δασκάλου του και β. δε θέλει να απομακρυνθεί πολύ από τον μέσο άνθρωπο. Έτσι, επιλέγει τον αέρα, γιατί είναι εκείνο το φυσικό υλικό που είναι αρκετά κοντά στο *ἄπειρον* του Αναξίμανδρου. Είναι ένα υλικό ακαθόριστο, άμορφο, ευμετάβλητο, ιδιαίτερα διαδεδομένο στη φύση. Μάλιστα είναι ένα υλικό που, με τη διαδικασία της αναπνοής, συνδέεται με τη ζωή και τη ζωτικότητα.

Ερμηνευτική ανάλυση

Το πιο σημαντικό στοιχείο στη φιλοσοφία του Αναξιμένη είναι η αναφορά του στην *πύκνωση* και στην *αραίωση*. Μόνο γι' αυτό δικαιούται μια θέση στην ιστορία της φιλοσοφίας. Η καινοτομία του Αναξιμένη εντοπίζεται στο γεγονός ότι δεν περιορίστηκε στην καταγραφή των φυσικών μεταβολών, αλλά προσπάθησε επιπλέον να προσδιορίσει έναν μηχανισμό αλλαγής στη φύση. Η βασική του ιδέα είναι ότι η μεγάλη ποικιλία των μορφών που εμφανίζονται στη φύση μπορεί να αναχθεί σε μία μόνο βαθύτερη ουσία, τον *αέρα*, που μεταβάλλεται ανάλογα με την πυκνότητά της. Η πέτρα και η φωτιά δεν είναι εντελώς διαφορετικά πράγματα, αλλά οι ακραίες εκδοχές του ίδιου υλικού: η φωτιά είναι η αραιότερη και η πέτρα η πυκνότερη μορφή του αέρα. Με την

πύκνωση και την αρραίωση ο Αναξιμένης διατύπωσε τον πρώτο φυσικό νόμο στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης, ο οποίος δικαιολογεί την ποικιλία των όντων. Η *πύκνωση* και η *αραίωση* είναι μια μηχανική διαδικασία. Επομένως ο Μιλήσιος σοφός βάζει τα θεμέλια για τη μηχανική ερμηνεία των φυσικών φαινομένων.

Επίσης πρώτος αυτός διαπίστωσε ότι η σελήνη δανείζεται το φως της από τον ήλιο και βρήκε την αληθινή αιτία των εκλείψεων του ήλιου και της σελήνης.

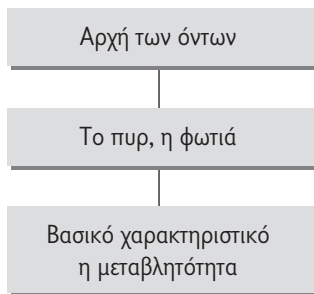
1.4. Το απόσπασμα του Ηράκλειτου

1.4.α. Αφόρμηση

Ο Ηράκλειτος γεννήθηκε στην Έφεσο από αριστοκρατική οικογένεια η οποία κατόγταν από τον βασιλιά της Αθήνας, τον Κόδρο. Αν και κληρονομικά κατείχε το ιερατικό αξίωμα, παραιτήθηκε υπέρ του αδελφού του και ασχολήθηκε συστηματικά με τη φιλοσοφική έρευνα. Τα πορίσματα των αναζητήσεών του τα διατύπωσε στο σύγγραμμά του *Περί φύσεως*, από το οποίο διασώθηκαν 129 αποσπάσματα τα οποία είναι με συντομία διατυπωμένα με μορφή γνωμικών.

1.3.β. Ανάλυση

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Κοσμολογία: Ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη μελέτη του Σύμπαντος, την οργάνωση και την προέλευσή του.

Νοηματική απόδοση

Κατά τον Ηράκλειτο η φωτιά (*πῦρ*) είναι το κοσμολογικό στοιχείο που παριστάνει τη

μεταβλητότητα, δηλαδή την ιδιότητα των πραγμάτων να αλλάζουν μορφή συνεχίζοντας την εξελικτική τους πορεία, το «γίγνεσθαι».

Ερμηνευτική ανάλυση του κειμένου

Ως προς τις κοσμολογικές του αναζητήσεις ο Ηράκλειτος φαινομενικά μόνο συνεχίζει την ιωνική παράδοση. Είναι αποδεκτό ότι θεωρεί ως πρωταρχική αρχή το *πῦρ*. Αν όμως εμβαθύνουμε στο νόημα της διδασκαλίας του, εύκολα θα καταλάβουμε ότι, εφόσον δίνεται πρωτεύουσα θέση στον *Λόγο*, ο οποίος ρυθμίζει και καθοδηγεί κάθε κοσμική μεταβολή, δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί πρωταρχικό στοιχείο η φωτιά (*πῦρ*). Χρησιμοποιείται από τον Ηράκλειτο μόνο ως σύμβολο, επειδή εμφανίζει κινητικότητα και δραστικότητα μεγαλύτερη από τα άλλα στοιχεία.

Ο Ηράκλειτος υποστηρίζει ότι το *ον* δεν είναι επαναπαυμένο, δε βρίσκεται σε αιώνια ακινησία. Αντίθετα, πιστεύει ότι τα πάντα βρίσκονται σε διαρκή ροή και μεταβολή και εκείνο που αποτελεί την ουσία των πραγμάτων είναι η κίνηση. Τα *όντα* δεν έχουν σταθερή ουσία, αλλά βρίσκονται σε διαρκή μεταβολή. Παρά τις αντιθέσεις και μεταβολές, υπάρχει ενότητα. Ο ίδιος μάς λέει ότι ο κόσμος είναι ενότητα των διαφόρων που παρατηρούνται, βρίσκεται κάτω από έναν καθορισμένο ρυθμό. Την αρχή αυτή που ρυθμίζει τη ροή και εξασφαλίζει την ενοποίηση των διαφόρων όντων ο Ηράκλειτος την ονομάζει *Λόγον*. Για τον φιλόσοφο η αρχή αυτή έχει την πιο μεγάλη ρυθμιστική αρμοδιότητα μέσα στο Σύμπαν και η ισχύς της και η δύναμή της είναι αιώνια.

Ο Πυθαγόρας και οι Πυθαγόρειοι

Με αφορμή την εικόνα της σελίδας 18 του σχολικού βιβλίου κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε στον Πυθαγόρα και στους Πυθαγόρειους φιλοσόφους.

Με τον Πυθαγόρα αρχίζει νέα κατεύθυνση στην ελληνική φιλοσοφία. Οι παλαιοί ιστορικοί της φιλοσοφίας διέκριναν δύο σχολές, η μία ήταν η ιωνική και η άλλη η κατωιταλική, της οποίας αρχηγός ήταν ο Πυθαγόρας. Ο Πυθαγόρας είναι ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος της σχολής. Μάλιστα πρόκειται για μια σχολή που θυμίζει περισσότερο κλειστή θρησκευτική αδελφότητα παρά φιλοσοφικό διδασκαλείο. Ο ίδιος δεν έγραψε σχεδόν τίποτε και στήριξε τη διδασκαλία του στη ζωντανή επαφή με τους μαθητές του, στην προβολή του δικού του υποδειγματικού τρόπου ζωής και στη θέσπιση αυστηρών κανόνων συμπεριφοράς.

Ο Πυθαγόρας επιχειρεί αριθμολογική θεώρηση του Σύμπαντος. Οι *αριθμοί*

θεωρούνται αρχή των όντων. Το Σύμπαν παράγεται από το «πέρας» και το *ἄπειρον*, τα οποία αποτελούν τα συστατικά στοιχεία των αριθμών. Η αρμονική τάξη της φύσης επιτρέπει την ουσιαστική της κατανόηση. Ο Πυθαγόρας συνδέει την κοσμική τάξη με τους αριθμούς και τη μουσική αρμονία. Οι αριθμοί βρίσκονται πίσω από τις αρμονικές κινήσεις των ουράνιων σωμάτων και τη δεδομένη τάξη του Σύμπαντος. Άρα στην πυθαγόρεια φιλοσοφία τα μαθηματικά, η μουσική και η αστρονομία συνδέονται στενά μεταξύ τους.

Σύμφωνα με τον Πυθαγόρα, ο αριθμός είναι οργανωτική αρχή και συστατικό στοιχείο της πραγματικότητας. Επομένως οι μαθηματικές σπουδές αποτελούν κλειδί για την κατανόηση της θείας τάξης στον κόσμο. Οι κινήσεις των άστρων, λόγου χάρη, μπορούν να μεταφραστούν και να εκφραστούν με αριθμητικές σταθερές.

Στις μελέτες τους οι Πυθαγόρειοι χρησιμοποίησαν πολλούς σύγχρονους μαθηματικούς όρους, όπως πυθαγόρειο θεώρημα, άρτιοι και περιττοί αριθμοί, αρμονική πρόοδος, αρμονικός μέσος όρος, τετράγωνα και κύβοι αριθμών κτλ.

2 Το κοσμικό σύστημα: τα τέσσερα ριζώματα και οι δυνάμεις Φιλότης και Νείκος

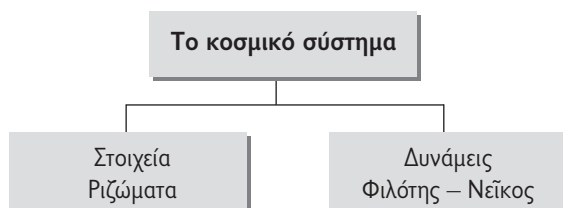
2.α. Αφόρμηση

Ο Εμπεδοκλής (492-432 π.Χ.) γεννήθηκε στον Ακράγαντα της Σικελίας από επιφανή οικογένεια με δημοκρατικές αρχές. Ο πατέρας του, ο Μέτων, το 470 π.Χ. συνέβαλε στην κατάλυση της τυραννίας όταν τύραννος του Ακράγαντα ήταν ο Θρασυδαίος. Μετά τον θάνατο του πατέρα του, όταν οι αριστοκράτες θέλησαν να ξαναπάρουν την εξουσία, ο Εμπεδοκλής κατόρθωσε να ματαιώσει την απόπειρα ειρηνικά. Κατά το τέλος της ζωής του έχασε την εύνοια του λαού και αναγκάστηκε να εξοριστεί στην Πελοπόννησο.

Γύρω από τον θάνατό του δημιουργήθηκαν πολλοί θρύλοι. Οι φίλοι του διέδωσαν ότι αναλήφθηκε στους ουραμούς, ενώ οι εχθροί του διέδιδαν ότι πήδηξε στον κρατήρα της Αίτνας, για να γίνει άφαντο το σώμα του και να θεωρηθεί θεός.

2.β. Ανάλυση

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Ρίζα – Ριζώμα: Η ρίζα – ριζώμα θεωρείται το πρωταρχικό στοιχείο της φύσης. Ο Εμπεδοκλής ονόμασε *ρίζωματα* τα τέσσερα υλικά στοιχεία (τέσσερις βασικές αρχές) από τα οποία σχηματίζονται όλα τα άλλα πράγματα. Τα *ρίζωματα* είναι τέσσερα: νερό, αέρας, φωτιά, γη.

Φιλότης – Νεῖκος: Φιλία – Διαμάχη: Είναι προσωποποιούμενες θεϊκές δυνάμεις αντίθετες και ισοδύναμες στην κοσμογονία του Εμπεδοκλή με τις οποίες τα τέσσερα ριζώματα αναμειγνύονται ή αποχωρίζονται. Η *Φιλότης* (έλξη) είναι δύναμη συνενωτική που δημιουργεί τους οργανισμούς και ενώνει με τη δράση της τα πολλά. Το *Νεῖκος* (άπωση) είναι δύναμη που διακρίνει, ξεχωρίζει και απομονώνει τα όντα, που μετατρέπει το ένα σε πολλά.

Ἐν – πολλά: Ο Εμπεδοκλής υποστηρίζει ότι τα πράγματα βρίσκονται σε μια διαδικασία αέναης κίνησης ανάμεσα στο ένα και στα πολλά, στην ενότητα και στην πολλαπλότητα, όπως είχε δείξει ο Ηράκλειτος. Αυτό όμως που μένει σταθερό και αμετάβλητο είναι η αρχή που διέπει την κίνησή τους σε ανώτερο επίπεδο, η εναλλακτική δράση της Φιλότητος και του Νεῖκου.

Νους: *Νοῦς* και *νοεῖν* δηλώνουν δύο βασικά πράγματα: Πρώτον, τη νοητική ικανότητα ή λειτουργία κατά την οποία επιλέγονται, εξετάζονται λεπτομερειακά, διορθώνονται, συντονίζονται και συνδυάζονται οι μαρτυρίες των αισθήσεων. Δεύτερον, τον σχεδιασμό μιας πράξης και την προνοητικότητα.

Νοηματική απόδοση

Το κείμενο είναι απόσπασμα από το *Περὶ φύσεως* φιλοσοφικό ποίημα του Εμπεδοκλή, ο οποίος έγραψε κι ένα άλλο φιλοσοφικό ποίημα, που φέρει το όνομα *Καθαρμοί*. Και από τα δύο αυτά ποιήματα, που είναι γραμμένα σε εξάμετρους στίχους, σώ-

θηκαν μόνο αποσπάσματα. Το απόσπασμα αναφέρεται από τον Σιμπλίκιο στο έργο του *Εἰς φυσικά*.

Στο απόσπασμα ο Εμπεδοκλής απευθύνεται στον αγαπημένο μαθητή του, τον Πausανία, και αρχικά τού τονίζει την αναγκαιότητα και τη σπουδαιότητα της γνώσης που κάνει πιο πλούσια τη νοητική ικανότητα, και κατόπιν παραθέτει την κοσμολογία του. Παρουσιάζει τα τέσσερα στοιχεία (νερό, φωτιά, γη, αέρας), ως ένα, που αποτελούν τον *σφαιῖρον*. Τα τέσσερα αυτά στοιχεία είναι καθαρά και αναλλοίωτα και ονομάζονται *ρίζωματα*. Με την ένωση και τον διαχωρισμό τους δημιουργούν τις φαινομενικές αλλαγές, τις οποίες ονομάζουμε γένεση και φθορά, αλλά και την ποικιλία του Σύμπαντος. Αυτά τα επιτελούν δύο κοσμικές δυνάμεις αντίθετες αλλά ισοδύναμες.

Η *φιλότης* (έλξη), είναι συνενωτική δύναμη που δημιουργεί τους οργανισμούς και ενώνει με τη δράση της τα πολλά. Το *νεῖκος* (άπωση) είναι η δύναμη που διακρίνει, ξεχωρίζει και απομονώνει τα όντα και μετατρέπει το ένα σε πολλά.

Οι τελευταίοι τέσσερις στίχοι υμνούν την παντοδυναμία της φιλότητας, που συνταιριάζει τη φιλία, την αγάπη και την αρμονία.

Ερμηνευτική ανάλυση

Ο Εμπεδοκλής με τη θεωρία των *ρίζωμάτων* και την ύπαρξη δύο αντίθετων αλλά ισοδύναμων δυνάμεων επιχείρησε να εξηγήσει την προέλευση και οργάνωση του Κόσμου. Ο Εμπεδοκλής ανήκει στους τελευταίους προσωκρατικούς φιλοσόφους, η θεματολογία όμως της φιλοσοφίας δεν έχει αλλάξει. Ο φυσικός κόσμος και οι μηχανισμοί του βρίσκονται πάντοτε στο επίκεντρο της προσοχής. Τέλος, το πρόβλημα της γνώσης, η διάκριση αίσθησης και νόησης είναι θέματα πάντα επίκαιρα. Ο φιλόσοφος πιστεύει ότι δεν υπάρχει απόλυτη γέννηση και θάνατος. Η γέννηση και ο θάνατος εγκαταλείπονται, στη θέση τους όμως βλέπουμε να εμφανίζονται δύο καινούριες φιλοσοφικές έννοιες: η *ανάμειξη* (μείξη) και ο *διαχωρισμός* (άπωση). Οι πρώτοι Έλληνες φιλόσοφοι υποστήριζαν ότι υπάρχει μία μοναδική, πρωταρχική και αμετάβλητη αρχή των πάντων (το *ὔδωρ* του Θαλή, το *ἄπειρον* του Αναξίμανδρου, ο *ἀήρ* του Αναξίμανη). Ο Εμπεδοκλής ισχυρίζεται ότι οι αρχές αυτές είναι τέσσερις: η γη, το νερό, ο αέρας και η φωτιά. Τις τέσσερις αυτές αρχές ο ίδιος τις ονόμασε *ρίζωματα*. Αργότερα όμως καθιερώθηκαν με την ονομασία «τα τέσσερα στοιχεία». «Στοιχείο» σημαίνει ελάχιστη μονάδα, κάτι που δεν αναλύεται περισσότερο. Τα τέσσερα αυτά στοιχεία του Εμπεδοκλή υπήρχαν πάντοτε και θα υπάρχουν πάντοτε, έχουν τη δυνατότητα να αναμειγνύονται μεταξύ τους και να διαχωρίζονται, προκαλώντας όλες τις μεταβολές που παρατηρούνται στη φύση, ακόμη και τις φαινομενικές γεννήσεις και τους θανάτους. Έτσι, γέννηση στην πραγματικότητα είναι η ανάμειξη των τεσσάρων

στοιχείων-ριζωμάτων σε κάποια δεδομένη αναλογία· θάνατος είναι ο διαχωρισμός τους. Τα στοιχεία μοιάζουν με τα ελάχιστα βασικά χρώματα που χρησιμοποιεί ένας ζωγράφος για να δημιουργήσει τις άπειρες αποχρώσεις και τις διαφορετικές μορφές ενός πίνακα. Εκτός από τα τέσσερα στοιχεία-ριζώματα ο Εμπεδοκλής υποστηρίζει ότι υπάρχουν στον κόσμο δύο ισοδύναμες και αντίρροπες δυνάμεις: η *Φιλότης* και το *Νεῖκος*. Η ανθρωπολογική καταγωγή των δυνάμεων είναι εμφανής, αφού η μία δύναμη είναι καλή και ευεργετική σαν τη φίλια που δημιουργεί σταθερές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, ενώ η άλλη χαρακτηρίζεται ολέθρια σαν το μίσος και τη φιλονικία, που δημιουργούν εχθρικές παρατάξεις και στρατόπεδα. Και όπως οι άνθρωποι στις διαπροσωπικές τους σχέσεις άλλοτε περνούν περιόδους αγάπης και άλλοτε περιόδους εχθρότητας, έτσι και στον κόσμο άλλοτε τα πρωτεία παίρνει η *φιλότης* και άλλοτε το *νεῖκος*. Είναι ωστόσο προκαθορισμένο ο κόσμος να περνά διαδοχικά από την επικράτεια της μιας στην επικράτεια της αντίθετης δύναμης. Η πλήρης κυριαρχία της φιλότητας φέρνει τον κόσμο σε μια κατάσταση έντονης συνεκτικότητας και αμοιβαίας έλξης όπου όλα τα στοιχεία ενώνονται μεταξύ τους, μια κατάσταση που ο Εμπεδοκλής ονομάζει παραστατικά *σφαῖρον*, δηλαδή σφαίρα. Η κατάσταση αυτή όμως είναι γραφτό να διαρραγεί, όταν βαθμιαία επικρατεί το *νεῖκος* και φέρνει τους αναγκαίους διαχωρισμούς στη φύση. Η διασπαστική τάση του *νεῖκου* έχει και την ευεργετική της επίδραση, αφού από τις διαφοροποιήσεις που επιφέρει παράγονται οι γνωστές μας μορφές της ανόργανης και της οργανικής ύλης.

B. Σύνθεση – Ανακεφαλαίωση

Αν συγκρίνουμε τη δοξασία του Αναξίμανδρου, ότι πρώτη αρχή του κόσμου είναι το *ἄπειρον*, με εκείνην του Θαλή, ότι η πρώτη αρχή είναι το νερό (*ὔδωρ*), θα παρατηρήσουμε ότι ο Θαλής θεωρεί το νερό ως ποσότητα, ο Αναξίμανδρος όμως φτάνει σε καθαρότερη σύλληψη της αρχής του απείρου και αντιλαμβάνεται ότι το άπειρο δεν ταυτίζεται με κανένα από τα στοιχεία του Κόσμου. Επομένως θέτει την αρχή αυτήν έξω από την εγκόσμια αιτιοκρατία και την ανακηρύσσει ανεξάντλητη πηγή από την οποία δημιουργούνται άπειροι κόσμοι. Ο Αναξίμανδρος προσπαθεί να καθορίσει τις μαθηματικές σχέσεις που κυριαρχούν στο Σύμπαν και ανοίγει τον δρόμο στον Πυθαγόρα και στους Πυθαγόρειους, δηλαδή ανοίγει τον δρόμο προς την αριθμολογική θεώρηση του Σύμπαντος και έτσι εγκαινιάζεται νέα κατεύθυνση στην ελληνική φιλοσοφία.

Ο Αναξίμενης δέχεται ως αρχή τον αέρα (*ἀήρ*) και εξηγεί την ποικιλία των όντων με τη μηχανική διαδικασία της *πύκνωσης* και της *αραίωσης*. Ο Αναξίμενης και ο Αναξίμανδρος δέχονται την κίνηση ως αιώνια.

Ο Ηράκλειτος συνεχίζει την ιωνική παράδοση και θεωρεί πρωταρχικό στοιχείο το *πῦρ* και το θέτει κάτω από τη ρυθμιστική καθοδήγηση του *Λόγου*. Ο φιλόσοφος ακολουθεί τη δυναμική θεώρηση του Σύμπαντος, καθώς πιστεύει ότι σε αυτό υπάρχει αιώνια ροή και μεταβολή. Έτσι, εισάγει στην παγκόσμια φιλοσοφία τη λεγόμενη διαλεκτική αρχή της ενότητας των αντιθέσεων και υποστηρίζει ότι ο κόσμος είναι ενότητα των παρατηρουμένων διαφορών.

Ο Εμπειροκλής είναι εισηγητής της συνδυαστικής θεώρησης του Σύμπαντος. Πιστεύει ότι από την ανάμειξη και τον χωρισμό των τεσσάρων στοιχείων-ριζωμάτων προέρχεται η γένεση και η φθορά. Παρατηρούμε ακόμη ότι στα πρωταρχικά στοιχεία-αρχές των τριών Ιώνων φιλοσόφων προσθέτει ένα τέταρτο, τη *γη*. Για να εξηγήσει την ανάμειξη και τον χωρισμό των στοιχείων, εισάγει τις δύο δυνάμεις, τη *φιλότητα* και το *νεῖκος*.

Γ. Επεξεργασία των παράλληλων κειμένων

1 Η γνώση του κόσμου στην ατομική θεωρία του Δημόκριτου

Το απόσπασμα αναφέρεται στις κοσμολογικές απόψεις του Δημόκριτου. Ο φιλόσοφος γεννήθηκε στα Άβδηρα της Θράκης, έμεινε αρκετά χρόνια στην Αίγυπτο και στην Περσία και αγνοήθηκε και πολεμήθηκε από τον Πλάτωνα. Έμεινε στην ιστορία της φιλοσοφίας κυρίως για την ατομική του θεωρία, η οποία αποδίδεται και στον Λεύκιππο. Σύμφωνα με την ατομική θεωρία, κάθε πράγμα του φυσικού κόσμου δεν είναι μια συμπαγής και μονοσήμαντη ύπαρξη, αλλά άθροισμα μικρών σωματιδίων τα οποία ονομάζονται *ἄτομα*, επειδή είναι *ἀτμητα* και ως εκ τούτου ἀφθαρτα. Τα άτομα, τα οποία είναι διαφορετικά σε κάθε σώμα ως προς το σχήμα και το μέγεθός τους, βρίσκονται συνεχώς σε κίνηση χάρη στο κενό διάστημα που υπάρχει ανάμεσά τους.

2 «Πίσω στους Προσωκρατικούς»

Το κείμενο προέρχεται από το έργο του Καρλ Πόππερ «Πίσω στους Προσωκρατικούς», στο *Όλοι οι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι* (μτφρ. Μιχ. Παπανικολάου, εκδ. Μελάι, Αθήνα 2003, σελ. 149-150). Στην αρχή μάς παρουσιάζει τα θέματα τα οποία απασχόλησαν τους Προσωκρατικούς και τα οποία διακρίνει σε δύο κατηγορίες: 1. θέματα κοσμολογικά και 2. θέματα γνωσιοθεωρίας. Στη συνέχεια ο Πόππερ αναπτύσσει τη δική του άποψη για το πρόβλημα που πρέπει να απασχολήσει τον σύγ-

χρονο άνθρωπο και θεωρεί ότι αυτό είναι φιλοσοφικό. Είναι το πρόβλημα να καταλάβουμε τον κόσμο μέσα στον οποίο ζούμε και έτσι θα καταλάβουμε και τους εαυτούς μας, που είναι μέρος αυτού του κόσμου. Έτσι, η φιλοσοφία μάς βοηθάει να γνωρίσουμε τον κόσμο και να ολοκληρώσουμε τη θεωρία της γνώσης μας για τον κόσμο.

Δ. Ανασκόπηση της Ενότητας

- Στα κείμενα της 1ης Ενότητας παρακολουθήσαμε και προσεγγίσαμε ορισμένους προσωκρατικούς φιλοσόφους οι οποίοι ερμήνευσαν λογικά τα φυσικά φαινόμενα και οδήγησαν τον άνθρωπο από τον μύθο στον λόγο, από τη μυθολογική στην ορθολογική εξήγηση του Κόσμου.
- Οι τρεις Ίωνες φιλόσοφοι (Θαλής, Αναξίμανδρος και Αναξίμενης) θεωρούν ότι αρχή του κόσμου αντιστοίχως είναι το νερό, το άπειρο, ο αέρας.
- Κατά τον Ηράκλειτο η φωτιά είναι το κοσμολογικό στοιχείο, που παριστάνει τη μεταβλητότητα.
- Ο Εμπεδοκλής υποστηρίζει ότι τα πάντα υπάρχουν σε εναλλακτική κίνηση και ρυθμίζονται από τις δύο αντίθετες και ισότιμες κινητήριες δυνάμεις, της έλξης (*φιλότης*) και της άπωσης (*νεῖκος*).
- Σύμφωνα με τον Δημόκριτο η γνώση του κόσμου είναι συμβατική και τα μόνα πραγματικά είναι τα άτομα και το κενό.
- Οι Προσωκρατικοί ασχολήθηκαν με προβλήματα κοσμολογίας και γνωσιοθεωρίας.

Ε. Απαντήσεις στις εργασίες του σχολικού βιβλίου

A. Ερωτήσεις – Εργασίες

1. Στα μικρά αποσπάσματα με τον τίτλο «Η αρχή του κόσμου» υπάρχουν κάποιες λέξεις που εμφανίζονται περισσότερες φορές. Ποιες είναι και τι μας φανερώνουν για τον τρόπο σκέψης των Προσωκρατικών;

Οι ζητούμενες λέξεις-έννοιες είναι: «αρχή όλων», «τον κόσμο όλο», «όλα». Από αυτές εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι Προσωκρατικοί δίνουν μια γενική και συνολική λογική εξήγηση για την πολυμορφία του κόσμου και της φύσης. Η πολυμορφία αυτή

φαίνεται και στο παράθεμα από τον Ηράκλειτο, όπου η φωτιά δηλώνει τη μεταβολή (το *γίνεσθαι*) και συγχρόνως την αιωνιότητα του κόσμου (το *είναι*).

2. Οι παρακάτω έννοιες, που ανήκουν στο φιλοσοφικό λεξιλόγιο των Προσωκρατικών, είναι και σύγχρονοι επιστημονικοί όροι. Να συνδέσετε τις έννοιες της ομάδας (α) με όσες επιστήμες της ομάδας (β) έχουν αντιστοιχία.

Ομάδα (α)	Ομάδα (β)
1. φύση	α. αριθμητική
2. ύδωρ	β. γεωμετρία
3. άπειρον	γ. φυσική
4. κόσμος	δ. χημεία
5. γη	ε. κοσμογραφία
6. αριθμός	στ. κοσμολογία
7. γένεση	ζ. αστρονομία
8. φθορά	η. βιολογία
9. κίνηση	θ. ιατρική
10. μεταβολή	

1ζ, 2δ, 3β, 4ε, 5ε, 6α, 7στ, 8θ, 9γ, 10η

3. Βρείτε στο κείμενο και σχολιάστε με ποιον τρόπο ο Εμπεδοκλής προτρέπει τον μαθητή του, τον Πausανία, να γνωρίσει τη Φιλότητα. Ποια χαρακτηριστικά έχει η Φιλότητα ως κοσμική δύναμη που τη συνδέουν με τη ζωή των ανθρώπων.

Ο Εμπεδοκλής με άμεσο τρόπο («τα λόγια μου άκουσε») προτρέπει τον μαθητή του, τον Πausανία, να τον ακούσει προσεκτικά, για να μπορέσει να παρακολουθήσει τη φιλοσοφική πορεία της σκέψης του, που είναι αμφίδρομη («λόγο διπλό»).

Ο Εμπεδοκλής θεωρεί ότι τα πάντα υπάρχουν σε εναλλακτική κίνηση και ρυθμίζονται από τις δύο αντίθετες και ισότιμες κινητήριες δυνάμεις, της έλξης (*φιλότης*) και της άπωσης (*νεϊκος*), που κινούν τον κόσμο σε τακτά διαστήματα. Η *φιλότης* (φιλία, αγάπη, αρμονία) και το *νεϊκος* (διαμάχη, μίσος, ανταγωνισμός) είναι κοσμικές δυνάμεις ενάντιες και ίσες στην κοσμογονία του Εμπεδοκλή με τις οποίες τα τέσσερα υλικά στοιχεία (*ρίζωματα*) αναμειγνύονται ή αποχωρίζονται. Η *φιλότης* (έλξη) είναι συνενωτική δύναμη η οποία δημιουργεί τους οργανισμούς και ενώνει με τη δράση της τα πάντα. Το *νεϊκος* (άπωση) είναι δύναμη που διακρίνει και απομονώνει τα όντα και μετατρέπει το ένα σε πολλά.

4. Πώς ορίζει τον φιλόσοφο ο Πυθαγόρας στη σελίδα 18 (του σχολικού βιβλίου);

Κατά τον Πυθαγόρα φιλόσοφος είναι αυτός «που κυνηγά την αλήθεια και αγαπά τη γνώση».

B. Θέματα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

1. *Νομίζετε ότι οι αντίθετες έννοιες «Φιλότης» και «Νεῖκος» επηρεάζουν τις ανθρώπινες σχέσεις και την κοινωνική σταθερότητα; Να γράψετε την άποψή σας σε ένα κείμενο 100 λέξεων.*

Οι δυο δυνάμεις *φιλότης* και *νεῖκος* έχουν ανθρωπολογική καταγωγή, αφού η μία δύναμη (*φιλότης*) είναι καλή και ευεργετική, όπως η φιλία, που δημιουργεί σταθερές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους. Ενώ η άλλη δύναμη (το *νεῖκος*) χαρακτηρίζεται ολέθρια, όπως το μίσος και η φιλονικία, που δημιουργούν εχθρικές παρατάξεις και στρατόπεδα.

Είναι λοιπόν φυσικό ότι οι δύο αυτές δυνάμεις που επηρεάζουν τις ανθρώπινες σχέσεις επηρεάζουν κατ' επέκταση και τις κοινωνικές ομάδες, που είναι μεγαλύτερα ανθρώπινα σύνολα. Όπως λοιπόν οι άνθρωποι στις διαπροσωπικές τους σχέσεις άλλοτε περνούν περιόδους αγάπης και άλλοτε περιόδους εχθρότητας, έτσι και στον κόσμο άλλοτε τα πρωτεία παίρνει η *φιλότης* και άλλοτε το *νεῖκος* με τα ανάλογα αποτελέσματα.

2. *Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Δημόκριτος εκθέτει τη θεωρία του για τη δομή του κόσμου. Τι γνωρίζετε για την ατομική θεωρία του Δημόκριτου και πώς επιβιώνει στη σύγχρονη επιστήμη και τέχνη; (Βλ. και παράπλευρη εικόνα.)*

Σύμφωνα με την ατομική θεωρία του Δημόκριτου κάθε πράγμα του φυσικού κόσμου δεν είναι μια συμπαγής και μονοσήμαντη ύπαρξη, αλλά άθροισμα μικρών σωματιδίων, τα οποία ονομάζονται *άτομα*, επειδή είναι άτμητα και ως εκ τούτου άφθαρτα. Τα άτομα, τα οποία είναι διαφορετικά σε κάθε σώμα ως προς το σχήμα και το μέγεθός τους, βρίσκονται συνεχώς σε κίνηση χάρη στο κενό που υπάρχει ανάμεσά τους.

Η σύγχρονη επιστήμη θεωρεί ότι η ύλη αποτελείται από άτομα, που είναι αντικείμενο μελέτης της Ατομικής Φυσικής.

3. *Με αφορμή τα παράλληλα κείμενα (1) και (2), να συζητήσετε στην τάξη για ποιο λόγο είναι επίκαιροι οι Προσωκρατικοί, πώς και γιατί οι ερμηνείες τους για τον*

κόσμο διαφοροποιούνται από τις ποιητικές κοσμογονίες. (Να αξιοποιήσετε στοιχεία από την Εισαγωγή.)

Οι Προσωκρατικοί είναι επίκαιροι, γιατί συνδύασαν τη φιλοσοφία με την επιστήμη στην προσπάθειά τους να βρουν την αλήθεια και να αποκτήσουν τη γνώση για την αρχή και την ουσία του κόσμου. Υποστηρίζουν ότι η γνώση που έχουμε για τα πράγματα είναι σχετική και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Στο παράλληλο κείμενο (2) παρουσιάζεται το γνωστό πρόβλημα που απασχολεί τον άνθρωπο: να γνωρίσει τον κόσμο και τον εαυτό του. Υπήρξαν ποιητές, νομοθέτες, πολιτικοί, αλλά κυρίως επιστήμονες, αφού ασχολήθηκαν με την αστρονομία, τη γεωμετρία, τα μαθηματικά, την ιατρική.

Ενθάρρυναν τους μαθητές τους να συζητούν και να αμφισβητούν αναπτύσσοντας τις δικές τους ιδέες, αλλά και την κριτική σκέψη. Σημαντική υπήρξε η συμβολή τους στην άνθηση των επιστημών. Οι ερμηνείες τους για τον κόσμο διαφοροποιούνται από τις ποιητικές κοσμογονίες, γιατί εκείνες στηρίζονταν στον μύθο και στη φαντασία ενώ οι ερμηνείες των Σοφιστών έχουν ως βάση την επιστήμη και τη φιλοσοφία.

Γ. Διαθεματική εργασία

Στο πέρασμα των αιώνων, πολλά από τα κοσμολογικά ερωτήματα που έθεσαν οι Προσωκρατικοί απαντήθηκαν από τις επιστήμες (όπως για παράδειγμα το σχήμα και η θέση της Γης, καθώς και η τροχιά της Γης γύρω από τον Ήλιο). Άλλα πιο γενικά ερωτήματα παραμένουν ακόμη αναπάντητα (όπως π.χ. η προέλευση του σύμπαντος και της ζωής) και διερευνώνται επιστημονικά.

- α. Να αναζητήσετε στον τύπο τίτλους ειδήσεων που απηχούν το σύγχρονο, επιστημονικό και φιλοσοφικό, ενδιαφέρον για το σύμπαν, την ύλη και τη ζωή και να κατασκευάσετε ένα κολάζ με αυτούς τους τίτλους.*
- β. Να βρείτε έργα τέχνης (ζωγραφικής, μουσικής, λογοτεχνίας) που εκφράζουν τον προβληματισμό των καλλιτεχνών για το σύμπαν και τη φύση, λαμβάνοντας υπόψη και τις παράπλευρες εικόνες.*

Απάντηση

- α. Τους τίτλους θα τους αναζητήσετε στις εφημερίδες και στα περιοδικά. Μπορείτε όμως να βρείτε υλικό στο διαδίκτυο με αναζήτηση στο Google και με λέξεις κλειδιά τις ακόλουθες: Big Bang, NASA, Ευγενίδειο Ίδρυμα, Creation of Univers κ.ά.*
- β. Έργα τέχνης που εκφράζουν τον προβληματισμό των συγγραφέων για το σύμπαν και τη φύση:*

Λογοτεχνικά έργα

Φώτης Κόντογλου, «Ο Αστρολάβος», *Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Έργων Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού*.

Ινδιάνος Σιάτλ, «Ένα παλιό μήνυμα για το σύγχρονο κόσμο», Κ.Ν.Λ. Β΄ Γυμνασίου.
Μιχαήλ Μητσάκης, *Αρκούδα*.

Α.Σ. Εξυπερύ, *Ο μικρός πρίγκιπας*.

Π. Κοέλιο, *Ο Αλχημιστής*.

Μουσικά έργα

Α. Βιβάλντι, *Οι τέσσερις εποχές*

Γ.Φ. Χαίντελ, *Η μουσική των νερών*

Λ. Μπετόβεν, *Η ποιμενική συμφωνία*

Έργα Ζωγραφικής – Γλυπτικής

Μ. Άγγελος, *Η δημιουργία του Αδάμ*.

Μ. Άγγελος, *Η συναγωγή των υδάτων και η συναγωγή των αστέρων*.

Δ. Θεοτοκόπουλος, *Το Τολέδο με καταιγίδα*.

Π. Σεζάν, *Δάσος με βράχο*.

Καντίνσκι, *Γαλάζιο του ουρανού*.

Π. Κλέε, *Ανθισμένη μηλιά*.

Πρόσθετες επαναληπτικές ερωτήσεις

1. Ποιος από τους Έλληνες φιλοσόφους εισήγαγε την έννοια της αρχής και ποια αρχή τοποθέτησε στο δικό του φιλοσοφικό σύστημα;

Ο Έλληνας φιλόσοφος Θαλής εισήγαγε στην ιστορία της επιστήμης την έννοια της αρχής, που αποτελεί απαραίτητο συστατικό της επιστημονικής διανόησης. Με βάση την αρχή οι επιστήμονες εξηγούν τα διάφορα επιμέρους γεγονότα του φυσικού κόσμου. Ο Θαλής θέτει ως αρχή του κόσμου το νερό.

2. Ποια η καινοτομία του Αναξιμένη που τον κατατάσσει δικαιωματικά στην ιστορία της φιλοσοφίας;

Η καινοτομία του Αναξιμένη είναι η αναφορά του στην *πύκνωση* και στην *αραίωση*. Εντοπίζεται στο γεγονός ότι δεν περιορίστηκε στην καταγραφή των φυσικών μεταβο-

λών, αλλά προσπάθησε επιπλέον να προσδιορίσει έναν μηχανισμό αλλαγής στη φύση. Η *πύκνωση* και η *αραίωση* είναι μια μηχανική διαδικασία και με αυτήν ο Αναξιμένης διατύπωσε τον πρώτο φυσικό νόμο στην ιστορία της επιστήμης που δικαιολογεί την ποικιλία των όντων.

Γνώση και αλήθεια

Διδακτικοί στόχοι

- α. Να γνωρίσουμε τον ποιητικό λόγο του Παρμενίδη και να τον συγκρίνουμε με εκείνον του Εμπεδοκλή.
- β. Να κατανοήσουμε και να συγκρίνουμε τις απόψεις των Εμπεδοκλή, Δημόκριτου και Ξενοφάνη οι οποίες αναφέρονται στη γένεση και τα όρια της γνώσης.
- γ. Να διακρίνουμε τη συμβολή της γνώσης στη διαμόρφωση των αρχαίων αντιλήψεων που αναφέρονται στους θεούς.

A. Επεξεργασία των κειμένων

1 Το ποιητικό ταξίδι του Παρμενίδη: Οδοί της γνώσης και της πλάνης

1.1. Πρώτο απόσπασμα Παρμενίδη

1.1.a. Αφόρμηση

Ο Παρμενίδης γεννήθηκε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Γενικά πιστεύεται ότι υπήρξε μαθητής του Ξενοφάνη, νεότερα όμως στοιχεία αναφέρουν ότι είχε δάσκαλο τον Πυθαγόρειο Αμεινία, ο οποίος έστρεψε το ενδιαφέρον του μαθητή του στη φιλοσοφία.

Υπήρξε ο εμπνευστής της ελεατικής φιλοσοφίας, η οποία αντιπαραθέτει την Αλήθεια προς την Πλάνη, που είναι αποτέλεσμα της πολλαπλότητας και μεταβλητότητας των φαινομένων.

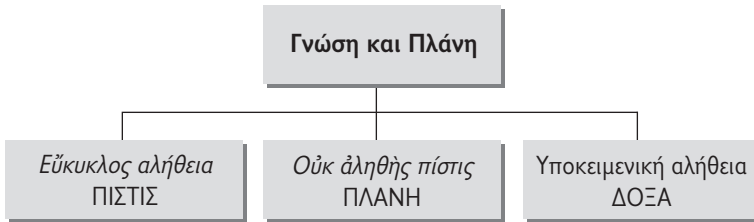
Θεωρήθηκε πρότυπο ανθρώπου και ο τρόπος της ζωής του, ο «Παρμενίδειος βίος», έγινε παροιμιώδης. Ο Πλάτων τον αποκαλεί *αἰδοῖον καὶ δεινόν*, δηλαδή άνθρωπο που προκαλεί σεβασμό και δέος.

Ο Παρμενίδης εκθέτει τις φιλοσοφικές του απόψεις και δοξασίες στο διδακτικό

του ποίημα που επιγράφεται, κατά τη συνήθεια των παλαιότερων φιλοσόφων, *Περί φύσεως*. Από το ποίημα σώθηκαν μόνο 163 εξάμετροι σίχοι από τους οποίους προέρχονται τα δύο αποσπάσματα του βιβλίου.

1.1.β. Ανάλυση

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Ἀλήθεια: (ἀ- + λανθάνω) είναι το αντίθετο του ψεύδους και σημαίνει την αντιστοιχία πράγματος (όντος) και νου.

Ἀληθής: 1. αληθινός, ακριβής. 2. πραγματικός.

Δίκη: (ρίζα δικ- του δείκνυμι) ορθό, δίκαιο, δικαιοσύνη.

Μοῖρα: 1. πεπρωμένο, ειμαρμένη. 2. μέρος, μερίδιο. 3. ανταπόκριση.

Νοεῖν: < νοῶ: 1. συλλαμβάνω με τον νου. 2. έχω κατά νου, σκέφτομαι να.

᾽Ον: κατά τον Παρμενίδη είναι οτιδήποτε υπάρχει πραγματικά. Οτιδήποτε δεν υπάρχει πραγματικά είναι *μη ᾽ον, μηδέν*.

Οντολογία: κλάδος της φιλοσοφίας που μελετά την έννοια του όντος και την ουσία των πραγμάτων.

Νοηματική απόδοση

Από το σύνολο των σωζόμενων στίχων του ποιήματος του Παρμενίδη *Περί φύσεως* οι πρώτοι 32 αποτελούν το *Προοίμιο*, το ποίο αρχίζει με τρόπο εντυπωσιακά μεγαλοπρεπή. Ο ποιητής αφηγείται ότι με άρμα που οδηγούν οι κόρες του Ἡλίου κατευθύνεται από τα δώματα της Νύχτας στα δώματα της Ημέρας. Ανάμεσα υπάρχει η πύλη, που αποτελεί το όριο μεταξύ της Νύχτας και της Ημέρας. Τα κλειδιά της Πύλης τα κρατεί η Δίκη, την οποία οι κόρες του Ἡλίου έπεισαν να ανοίξει την Πύλη και να περάσει το άρμα με τον ποιητή στα δώματα της Ημέρας. Εκεί τον υποδέχεται η θεά Ημέρα, που συμβολίζει το φως, και του αποκαλύπτει τους τρεις δρόμους που του ανοίγονται. Ο ένας δρόμος οδηγεί στην Αλήθεια, ο δεύτερος οδηγεί στην Πλάνη, την

απατηλή γνώμη των ανθρώπων, και ο τρίτος στην Υποκειμενική (όχι αντικειμενική) αλήθεια. Τον δρόμο αυτόν ακολουθούν όσοι στηρίζονται στην έρευνα της φύσης και στη λογική εξήγηση (π.χ. οι Μιλήσιοι φιλόσοφοι), οι οποίοι ερευνούν και αναλύουν με τη λογική τα φυσικά φαινόμενα.

Ερμηνευτική ανάλυση

Το απόσπασμα (στ. 22-32) είναι ένα τμήμα από τους 32 σωζόμενους στίχους του Προοιμίου, το οποίο αναφέρεται στο ποιητικό ταξίδι ενός νέου, του Κούρου (ταυτίζεται με τον Παρμενίδη), ο οποίος ακολουθώντας την οδό της Ημέρας φτάνει στη χώρα του φωτός, όπου τον υποδέχεται πιθανώς η θεά Δίκη. Το μοτίβο του ταξιδιού έχει ομηρική προέλευση. Αμέσως ακολουθεί ο λόγος της θεάς (στ. 24-32). Η ανώνυμη θεά άλλοτε ταυτίζεται με τη Δίκη, άλλοτε με την Ανάγκη και άλλοτε με τη Μοίρα. Διακρίνεται για την εγκάρδια στάση της προς τον Κούρο. Ο λόγος της έχει έντονο διδακτικό χαρακτήρα, καθώς προσπαθεί μεθοδικά να μυήσει τον Κούρο στη Γνώση και να του παρουσιάσει τα είδη της.

Η Ανάγκη και η Μοίρα εμφανίζονται ως μυθολογικές δυνάμεις και απαντώνται σε μια σειρά προγενέστερων μύθων με αλληγορικό χαρακτήρα. Στην κοσμική τάξη οι δυνάμεις αυτές ακολουθούν μια καθορισμένη ιεράρχηση.

Στην κορυφή βρίσκεται η Ανάγκη, που εκφράζει την αυστηρή νομοτέλεια που εξασφαλίζει τη συμπαντική αρμονία. Η Ανάγκη ταυτίζεται με τη Δίκη, η οποία στην περίπτωση αυτή θεωρείται κοσμική δύναμη, καθώς εξασφαλίζει την κοσμική τάξη και συγκεκριμένα την εναλλαγή Νύχτας (σκοταδιού) και Ημέρας (φωτός). Στους μεταγενέστερους φιλοσόφους (Πλάτωνα, Αριστοτέλη) η Δίκη αποκτά ηθικό περιεχόμενο και είναι αυτή που εξασφαλίζει την αρμονική λειτουργία των τριών μερών της ψυχής, και κατ' επέκταση των κοινωνικών τάξεων, και εξασφαλίζει την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος.

Ο Παρμενίδης αποκαλεί την αλήθεια στρογγυλή (εὔκυκλον), επειδή την παρακολουθεί κανείς διαγράφοντας έναν κύκλο και φτάνοντας πάλι στο σημείο από το οποίο ξεκίνησε. Η σφαίρα θεωρείται τέλειο σώμα επειδή αποτελεί την τέλεια δομή, καθώς τα πάντα ισορροπούν από το μέσον προς όλες τις κατευθύνσεις. Επίσης είναι σώμα συμπαγές και δεν έχει κανένα κενό. Ο Παρμενίδης πιστεύει ότι το κενό δεν υπάρχει και ότι ο κόσμος είναι πλήρης. Αποτελείται δηλαδή από ένα αδιαίρετο πεδίο, αφού κάθε διαίρεση σε μέρη μπορεί να οφείλεται μόνο σε χωρισμό των μερών από το κενό. Γι' αυτόν τον λόγο τελικά ο φιλόσοφος αποκάλυψε την αλήθεια στρογγυλή. Ο Παρμενίδης αναφέρεται *στις ψεύτικες ιδέες των θνητών*, επειδή πιστεύει ότι οι γνώμες των ανθρώπων δεν ανταποκρίνονται στην αντικειμενική αλήθεια, καθώς είναι υποκειμενικές απόψεις, ψευδείς, δημιουργήματα συμβάσεων του ανθρώπινου

μυαλού. Ο φιλόσοφος με τη δύναμη του νου, ακολουθώντας την έλλογη οδό, οδηγείται στην Αλήθεια και με τη λογική αναγκαιότητα, το *Χρέος*, αποφαίνεται ότι οι ιδέες των θνητών είναι ψεύτικες. Δεν ακολουθεί τη μέθοδο των Ιώνων φιλοσόφων, που ξεκινούσαν από την εμπειρία του Κόσμου, αλλά ακολουθεί την *απαγωγική μέθοδο*, δηλαδή με βάση συγκεκριμένες γενικές αρχές που λαμβάνονται ως αληθείς εξάγει εξίσου αληθή και βέβαια συμπεράσματα για άλλες επιμέρους. Επομένως η πορεία της μεθόδου προχωρεί από τα γενικά στα επιμέρους. Η μέθοδος όμως αυτή χωρίς τη συμβολή των αισθήσεων οδηγεί σε μια μορφή γνώσης που είναι καθαρά νοητική, ορθολογική. Για τον Παρμενίδα το χάσμα ανάμεσα στην Αλήθεια και στην Πλάνη είναι η μόνη πραγματικότητα και μπορεί να ξεπεραστεί με την ευελιξία του νου και τη λογική έρευνα.

Στους στίχους 31-32 τρεις είναι οι οδοί της γνώσης που παρουσιάζει η θεά στον Κούρο-ποιητή. Η πρώτη είναι η οδός της Αλήθειας, η δεύτερη είναι η οδός της Πλάνης και η τρίτη η οδός της Υποκειμενικής Αλήθειας, που στηρίζεται στα φαινόμενα. Η φαινομενικότητα που δημιουργεί την υποκειμενική αλήθεια θεραπεύεται με τη λογική διεργασία και την έρευνα.

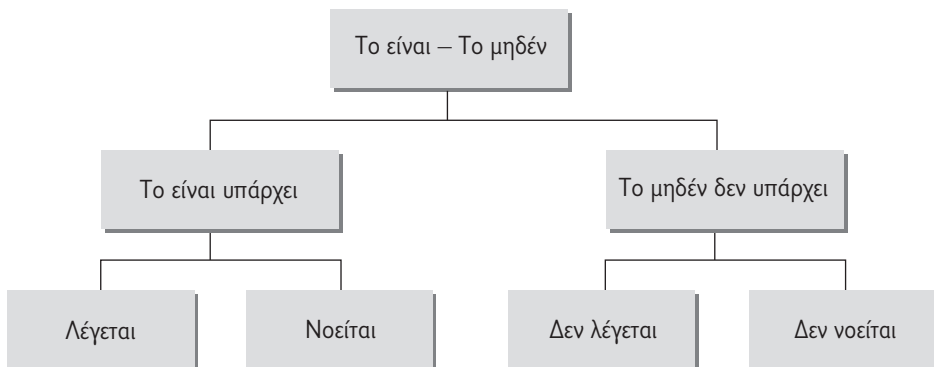
1.2. Δεύτερο απόσπασμα

1.2.α. Αφόρμηση

Είναι κοινή με εκείνη του πρώτου αποσπάσματος. Βλ. πιο πάνω.

1.2.β. Ανάλυση

Βασικός θεματικός άξονας

Νοηματική απόδοση

Το απόσπασμα προέρχεται από το έργο του Παρμενίδη *Περί φύσεως*. Ο Παρμενίδης υποστηρίζει την άποψη ότι πρέπει αυτό που λέμε και αυτό που εννοούμε να είναι υπαρκτό. Διότι μόνο το *είναι* υπάρχει, το *μη είναι* δεν υπάρχει.

Ερμηνευτική ανάλυση

Η άποψη που διατυπώνεται στο απόσπασμα, ότι το *είναι* υπάρχει, ενώ το *μη είναι* δεν υπάρχει, αποτελεί τη θεμελιώδη θέση της οντολογίας του Παρμενίδη και των Ελεατών, ότι δηλαδή το *είναι* αναφέρεται σε αυτό που υπάρχει, στο *όν*. Επομένως η σκέψη μας και ο λόγος μας αναφέρονται σε υπαρκτά αντικείμενα. Ταυτόχρονα με τη θέση αυτή ο Παρμενίδης εισάγει μια σπουδαία γνωσιολογική αρχή, ότι δηλαδή το πράγμα το οποίο νοούμε είναι το ίδιο με το πράγμα το οποίο υπάρχει. Επομένως ο Ελεάτης φιλόσοφος αποδέχεται ότι η νόηση έχει τη δύναμη να αποκαλύπτει το υπάρχον *ον*. Με τις νοητικές ενέργειες είναι δυνατόν να αντιληφθούμε αυτό που υπάρχει οντολογικά.

Ο Παρμενίδης μορφοποιεί τη φιλοσοφική του ενόραση παρουσιάζοντας έμμετρα τις αφηρημένες φιλοσοφικές ιδέες.

Ακολουθεί την ποιητική επική παράδοση που ξεκινά από τον Όμηρο και τον Ησίοδο, δέχεται όμως και επιδράσεις από τη χορικολυρική ποίηση. Ο Παρμενίδης θέλει να παρουσιάσει τη φιλοσοφία ως θεία αποκάλυψη, γι' αυτό δε χρησιμοποιεί τον πεζό λόγο, αλλά τον ιερατικό επικό λόγο. Ακολουθεί το παράδειγμα του Ησίοδου, που στη *Θεογονία* του είχε εκφράσει τον εαυτό του εμπνευσμένο από τις Μούσες. Έτσι, εμφανίζεται να κατέχει γνώσεις τις οποίες τού αποκάλυψε η θεά, που συμβολίζει το φως της Ημέρας και της Αλήθειας.

Είναι φανερό ότι ο Ελεάτης φιλόσοφος προβάλλει τη φιλοσοφία του ως κάτι το οποίο ανοίγει τελείως διαφορετικό δρόμο από τη μυθική επική παράδοση, από την οποία δεν είχε τελείως αποκοπεί η ομάδα των παλαιότερων Ελλήνων φιλοσόφων.

Επειδή ο αφηγηματικός λόγος δεν εξυπηρετεί πλήρως τους φιλοσοφικούς του στοχασμούς, ο Παρμενίδης χρησιμοποιεί την *αλληγορία*, η οποία μαζί με τον *μύθο* θα γίνουν αργότερα στα χέρια του Πλάτωνα φιλοσοφικά εργαλεία με τα οποία θα εκφράσει τις φιλοσοφικές του ιδέες.

Η αλληγορία από εκφραστικός τρόπος του μύθου, με τον οποίο άλλα λέγονται και άλλα εννοούνται, αυτονομήθηκε και έγινε ένα νέο φιλοσοφικό εργαλείο. Ο Παρμενίδης στην παρούσα αλληγορία χρησιμοποιεί το γνωστό ποιητικό μοτίβο της εικόνας του άρματος, για να δώσει παραστατικά τη μετάβασή του από την άγνοια (Νύχτα) στη γνώση (Ημέρα). Το άρμα οδηγούν οι κόρες του Ήλιου, οι κόρες της Αλή-

θειας. Η πορεία ακολουθεί καθορισμένη οδό (καθορισμένη μέθοδο). Ο κόσμος της Ημέρας φωτίζεται από το φως του *ὄντος*, που είναι αδιαίρετο, δεν έχει αρχή και τέλος, είναι ακίνητο και έχει τη λάμψη της αιώνια αμετάβλητης Αλήθειας.

Ο κόσμος της Νύχτας είναι ο κόσμος των θνητών, της φαινομενικότητας, της μεταβολής, των πρόσκαιρων ιδεών, των δοξασιών και της πλάνης.

2 Ξενοφάνης: Αλήθεια και πιθανή γνώση

2.α. Αφόρμηση

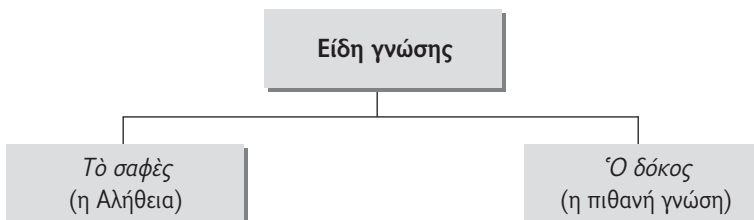
Ο Ξενοφάνης γεννήθηκε στην Κολοφώνα, πόλη της Ιωνίας, από όπου έφυγε το 540 π.Χ., επειδή δεν μπορούσε να υποφέρει τον περσικό ζυγό, *τὴν συγεράν τυραννίαν*, όπως ο ίδιος την αποκαλεί στο υπ' αριθμ. 3 απόσπασμα. Έζησε για ένα μικρό χρονικό διάστημα στην Κατάνη και εγκαταστάθηκε κατόπιν στη Ζάγκλη της Σικελίας. Ανέπτυξε σχέσεις με την αποικία της, την Ελέα, όπου και παρέδιδε μαθήματα φιλοσοφίας. Κατά τις περιπλανήσεις του, για να μπορέσει να επιβιώσει, επιδόθηκε ως ραψωδός στην απαγγελία των επών του Ομήρου και του Ησιόδου καθώς και δικών του έργων.

Η παράδοση αναφέρει ότι συνέθεσε ποιήματα αναφερόμενα στην κτίση της Κολοφώνας και στον αποικισμό της Ελέας σε 2.000 εξάμετρους στίχους. Τα ποιήματα αυτά χάθηκαν, σώθηκαν όμως ελάχιστα αποσπάσματα ελεγείων και εξάμετρων στίχων. Ξεχωριστή ομάδα αποτελεί αριθμός στίχων με σκωπτικό και επικριτικό περιεχόμενο εναντίον ποιητών και φιλοσόφων. Είναι πάντως αμφίβολο αν είχε γράψει το αποδιδόμενο σε αυτόν *Περί φύσεως* διδακτικό έπος.

Στο απόσπασμα του βιβλίου δηλώνεται σαφώς η *βασική θέση της αμφιβολίας σχετικά με την εγκυρότητα της ανθρώπινης γνώσης*.

2.β. Ανάλυση

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Δόκος: (< *δοκέω*, -*ω*) πιθανή γνώση.

Σαφές: η αλήθεια.

Νοηματική απόδοση

Στο απόσπασμα ο Ξενοφάνης αμφισβητεί την εγκυρότητα της ανθρώπινης γνώσης και θέτει σαφώς το πρόβλημα της αμφιβολίας. Υποστηρίζει ότι το *σαφές*, την Αλήθεια, τόσο για τους θεούς όσο και για τα πράγματα, κανένας άνθρωπος δεν ξέρει. Ακόμη και αν συμβεί να έχει πει την αλήθεια, ο ίδιος δεν το γνωρίζει, το κάνει ασυνείδητα.

Ο φιλόσοφος καταλήγει ότι για όλα τα πράγματα δεν έχουμε σαφή γνώση, αλλά πιθανή.

Ερμηνευτική ανάλυση

Στο απόσπασμα εκτός από τα δύο είδη γνώσης αναφέρεται και η αρχή της αμφιβολίας, που αφορά την εγκυρότητα της ανθρώπινης γνώσης.

Το απόσπασμα κλείνει με την κατηγορηματική πρόταση: «πιθανή γνώση μονάχα υπάρχει για όλα τα πράγματα».

Στο απόσπασμα γίνεται διάκριση της *γνώσης* από τη *γνώμη* (*δόξα*), που είναι ει-κασία και παρέχει πιθανή γνώση.

Ο φιλόσοφος σε δακτυλικούς εξάμετρους στίχους αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο και εκθέτει τις φιλοσοφικές του αρχές. Αυτό δείχνει ότι η φιλοσοφία δεν έχει αποκοπεί από την επική παράδοση, με τη διαφορά ότι ο παντογνώστης αφηγητής τής γνήσιας επικής παράδοσης, που παρουσίαζε τα γεγονότα σε γ' πρόσωπο, τώρα αφηγείται τα γεγονότα σε α' πρόσωπο, γιατί ο ίδιος είναι ο δημιουργός και γνώστης των φιλοσοφικών θεωριών που παρουσιάζει με πλήρη αμεσότητα, είναι δηλαδή ενδοδιηγητικός, ομοδιηγητικός αφηγητής.

B. Γενική Σύνθεση – Ανακεφαλαίωση

Ο βασικός θεματικός άξονας και των τριών αποσπασμάτων είναι η *Γνώση*.

Στο πρώτο απόσπασμα παρουσιάζονται οι τρεις οδοί, που οδηγούν στη γνώση, στην πλάνη και στη φαινομενικότητα. Ο Παρμενίδης υποστηρίζει ότι η οδός που χρησιμοποιεί ως εργαλείο, δηλαδή ως μέσο έρευνας, είναι ο συνδυασμός της λογι-

κής εξήγησης με την έρευνα. Μόνο αυτός ο συνδυασμός οδηγεί στην αντικειμενική αλήθεια.

Στο δεύτερο απόσπασμα παρουσιάζεται η οντολογική αρχή σύμφωνα με την οποία μπορούμε να αντιληφθούμε αυτό που υπάρχει οντολογικά μόνο με τις νοητικές ενέργειες.

Τέλος, στο τρίτο απόσπασμα τίθεται το πρόβλημα που αναφέρεται στα όρια της Γνώσης καθώς και στην εγκυρότητα της ανθρώπινης γνώσης. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «πιθανή γνώση μονάχα υπάρχει για όλα τα πράγματα».

Γ. Παράλληλα κείμενα

1 Τα όρια της ανθρώπινης γνώσης

Το πρώτο απόσπασμα προέρχεται από το *Περί φύσεως* απόσπασμα του Εμπεδοκλή. Ο φιλόσοφος γεννήθηκε στον Ακράγαντα της Σικελίας και διακρίθηκε ως πολιτικός, ρήτορας και ιατρός. Ο Εμπεδοκλής, όπως συνάγεται από το απόσπασμα, γνωρίζει καλά ότι η δύναμη των αισθήσεων είναι περιορισμένη και ότι επίσης είναι εξίσου δύσκολη η κατανόηση του Σύμπαντος διά του νου. Έτσι, προτρέπει τον άνθρωπο να χρησιμοποιήσει τις αισθήσεις, που θα τον βοηθήσουν να περάσει στη νόηση, για να κατακτήσει τη γνώση. Ξέρει ότι τα όρια της ανθρώπινης γνώσης είναι περιορισμένα, γιατί ο άνθρωπος είναι θνητός και εφήμερος.

Ο φιλόσοφος, όπως φαίνεται, δέχεται τη δυνατότητα μιας αξιόπιστης προσέγγισης της γνώσης και της αλήθειας μέσα από πολλές προσβάσεις, όπως τις αισθήσεις και την παρατήρηση των πραγμάτων (ΐωνες φιλόσοφοι), τη διάνοια, τη διανοητική σύλληψη (Ηράκλειτος) και, τέλος, τον καθαρό στοχασμό (Παρμενίδης).

Η άποψη του Εμπεδοκλή διαφέρει από εκείνην του Ξενοφάνη, γιατί ο Εμπεδοκλής ομιλεί για μια αξιόπιστη προσέγγιση της γνώσης και της αλήθειας μέσα από πολλές και διαφορετικές πηγές, ενώ ο Ξενοφάνης αποφαίνεται κατηγορηματικά ότι για όλα τα πράγματα υπάρχει μόνο πιθανή γνώση.

2 Γνήσια και σκοτεινή γνώση στην εμπειρία των αισθήσεων

Το απόσπασμα προέρχεται από το έργο του Δημόκριτου. Ο φιλόσοφος γεννήθηκε στα Άβδηρα, υπήρξε πολυγραφότατος και ασχολήθηκε με όλους τους κλάδους της επιστήμης.

Μαζί με τον Λεύκιππο θεμελίωσαν την Ατομική Θεωρία. Ασχολήθηκε με τη Γνω-

σιολογία και διέκρινε δύο είδη γνώσης, η μία είναι η *γνήσια* και η άλλη η *νόθη* ή αλλιώς «σκοτεινή» (απόσπασμα 11). Σε άλλο απόσπασμα διακρίνει τη γνώση σε *επιπόλαια* και *βαθύτερη* και αποδέχεται ότι η αλήθεια υπάρχει στη βαθύτερη. Υποστηρίζει πως η γνώση που στηρίζεται στις αισθήσεις είναι ελλιπής και συμπληρώνεται από τη γνώση που προέρχεται με τη βοήθεια της διάνοιας. Η διάνοια όμως δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τις εντυπώσεις που μας παρέχουν οι αισθήσεις. Η θεωρία αυτή του Δημόκριτου σχετίζεται με τη θεωρία του Εμπεδοκλή, που γνωρίσαμε στο πρώτο παράλληλο κείμενο.

3 Ο θεός του Ξενοφάνη

4 «Στους θεούς του ο άνθρωπος εικονίζει τον εαυτό του...»

Τα δύο τελευταία παράλληλα κείμενα είναι αποσπάσματα από το συγγραφικό έργο του Ξενοφάνη και αναφέρονται στις απόψεις του φιλοσόφου για το *θείον*. Ο Ξενοφάνης μαζί με τον Πυθαγόρα είναι οι πρώτοι από τους Έλληνες στοχαστές που επέκριναν τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Στο απόσπασμα 3 εκφράζει την άποψη ότι ο θεός δεν είναι ανθρωπόμορφος, διαφωνώντας έτσι με την εικόνα των θεών όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στην εποχή του από τους επικούς ποιητές. Με τον Ξενοφάνη διακόπτεται η συνέχεια της μυθικής ηρωικής παράδοσης. Μία από τις βασικές αιτίες ήταν και η υποταγή του μικρασιατικού ελληνισμού στους Πέρσες. Η απώλεια της πολιτικής ανεξαρτησίας της Ιωνίας έγινε αφορμή να εξεταστεί με κριτικό πνεύμα η ηρωική παράδοση και οι εκπρόσωποί της, Όμηρος και Ησίοδος. Στο 4ο απόσπασμα επικρίνεται η βασική αρχή της ομηρικής και ησιόδειας θεολογίας, ο ανθρωπομορφισμός, η άποψη δηλαδή ότι οι θεοί είναι πλασμένοι «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» των ανθρώπων και έχουν όλα τα ανθρώπινα πάθη, τις ανθρώπινες αδυναμίες και τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Έτσι, οι Αιθίοπες φαντάζονταν τους θεούς τους πλακουτσομύτηδες και μαύρους και οι Θράκες γαλανομάτηδες και κοκκινωτρίχηδες. Αντίθετα, ο Ξενοφάνης υποστηρίζει (απόσπασμα 3) ότι ο θεός είναι ένας και στο σύνολό του είναι όραση, ακοή και νόηση. Βλέπει και ακούει απευθείας χωρίς να έχει την ανάγκη αισθητηρίων οργάνων. Δεν έχει ανθρώπινη μορφή. Φαίνεται πως ο Ξενοφάνης συνέλαβε τον θεό σαν μια συνείδηση που έχει εσωτερική αρμονία, είναι παντοδύναμη και εξουσιάζει τον κόσμο.

Δ. Ανασκόπηση της Ενότητας

Τόσο από τα βασικά κείμενα όσο και από τα παράλληλα κείμενα αυτής της Ενότητας διαπιστώνουμε ότι ο προβληματισμός όλων των προσωκρατικών φιλοσόφων περιστρέφεται γύρω από τη γνώση και τα όριά της. Ο Παρμενίδης προβληματίζεται για τη σχέση της γνώσης με την αλήθεια και την πλάνη, ενώ ο Εμπεδοκλής για τα όρια της γνώσης. Ο Δημόκριτος διακρίνει τη γνώση σε γνήσια και σχετική. Ο Ξενοφάνης αποφαίνεται κατηγορηματικά ότι για όλα τα πράγματα υπάρχει μόνο πιθανή γνώση, δηλαδή ο φιλόσοφος θέτει το πρόβλημα της σχετικότητας της γνώσης και της αλήθειας, και γίνεται έτσι διάκριση της γνώσης από τη γνώμη και την εικασία.

Ε. Απαντήσεις στις εργασίες του σχολικού βιβλίου

A. Ερωτήσεις – Εργασίες

1. Ποια είναι η άποψη του Παρμενίδη για την αλήθεια και την πλάνη;

Απάντηση

Για τον Παρμενίδη η αλήθεια είναι αντικειμενική. Ο φιλόσοφος με τη δύναμη του νου, ακολουθώντας την έλλογη οδό οδηγείται στην Αλήθεια, την οποία αποκαλεί *εὔκυκλον*, δηλαδή στρογγυλή, γιατί ο κύκλος ως σχήμα και η σφαίρα ως σώμα είναι τέλεια. Ο κύκλος αποτελεί την τέλεια δομή και τα πάντα ισορροπούν από το μέσον προς όλες τις κατευθύνσεις. Επίσης η σφαίρα είναι σώμα συμπαγές, δεν έχει δηλαδή κανένα κενό. Τις ίδιες ιδιότητες αποδίδει ο φιλόσοφος και στην Αλήθεια. Σε αντίθεση με την αντικειμενική αλήθεια υπάρχει η πλάνη (*οὐκ ἀληθῆς πίστις*), που είναι ψευδές προϊόν συμβάσεων των αισθήσεων.

Για τον Παρμενίδη το χάσμα ανάμεσα στην αλήθεια και στην πλάνη είναι η μόνη πραγματική αντίθεση, η οποία μπορεί να ξεπεραστεί με την ευελιξία του νου και με τη λογική έρευνα που ελέγχει «τις ψεύτικες ιδέες των θνητών».

2. Ο Παρμενίδης χρησιμοποιεί το ρήμα «είναι» ως υπαρκτικό και συνδετικό. Εμείς χρησιμοποιούμε στον καθημερινό λόγο το ρήμα «είναι» με περισσότερες σημασίες. Με τη βοήθεια ενός λεξικού αναζητήστε δέκα τουλάχιστον τέτοιες φράσεις και προσπαθήστε να τις αντικαταστήσετε με άλλες ισοδύναμης σημασίας (π.χ.

ήταν να φύγω = επρόκειτο, ήθελα να φύγω / επαναστάτησε με όλο του το είναι κ.ά.).

Απάντηση

Είμαι τουρίστας: έχω μια ιδιότητα μόνιμη ή προσωρινή.

Είμαι της γνώμης ότι όλα θα πάνε καλά: νομίζω, πιστεύω.

Η Ελένη είναι σε πλεονεκτική θέση: βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση.

Είναι κανείς μέσα; Υπάρχει (υπαρκτικό ρήμα).

Όλα αυτά τα κτήματα είναι του Πέτρου: ανήκουν (κτήση).

Το παιδί αυτό είναι του γείτονα: δηλώνει καταγωγή.

Τα υφάσματα αυτά είναι από τη Γαλλία: δηλώνει προέλευση.

Ποιος άλλος είναι για εξετάσεις: δηλώνει σκοπό, προορισμό.

Δεν είναι τώρα να στενοχωριέσαι για τέτοια: δεν αξίζει.

Τι είναι;: Τι συμβαίνει;

Είσαι;: Θέλεις, αποδέχεσαι;

Είναι στα χάλια του: βρίσκεται σε άσχημη κατάσταση.

3. *Με ποια μέσα γνωρίζει ο άνθρωπος τα πράγματα, σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή, και γιατί χαρακτηρίζει ο Δημόκριτος τη γνώση «γνήσια» και «σκοτεινή»; (Παράλληλα κείμενα [1] και [2].)*

Απάντηση

Ο Εμπεδοκλής, όπως συνάγεται από το απόσπασμα, γνωρίζει καλά ότι η δύναμη των αισθήσεων είναι περιορισμένη και ότι είναι δύσκολη η κατανόηση του Σύμπαντος διά του νου. Έτσι, προτρέπει τον άνθρωπο να χρησιμοποιήσει τις αισθήσεις του, που θα τον βοηθήσουν να περάσει στη νόηση για να κατακτήσει τη γνώση.

Ο Δημόκριτος διακρίνει τη γνώση σε «νόθη» ή «σκοτεινή» και σε «γνήσια». Η «νόθη» ή «σκοτεινή» γνώση προέρχεται από τις αισθήσεις και στηρίζεται στα φαινόμενα. Η «γνήσια» προέρχεται από τον νου και παρουσιάζει τα νοούμενα. Η διάνοια όμως δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τις εντυπώσεις που μας παρέχουν οι αισθήσεις.

4. *Ποια εικόνα του θεού εισάγει ο Ξενοφάνης; Πώς θεωρεί αυτός ότι αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τους θεούς; (Παράλληλα κείμενα [3] και [4].)*

Απάντηση

Ο Ξενοφάνης εισάγει τη μονοθεϊστική αντίληψη για το *θεῖον*. («Ένας θεός, ο μέγιστος ανάμεσα στους θεούς και στους ανθρώπους, *καθόλου όμοιος με τους θνητούς στο σώμα ή στο πνεύμα*»). Επικρίνει τη βασική αρχή της ομηρικής και ησιόδειας θεολογίας ότι οι θεοί είναι πλασμένοι «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» των ανθρώπων και έχουν όλα τα ανθρώπινα πάθη, τις ανθρώπινες αδυναμίες και τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Αντίθετα, ο Ξενοφάνης υποστηρίζει ότι ο θεός στο σύνολό του είναι όραση, ακοή και νόηση. Βλέπει και ακούει απευθείας χωρίς να έχει την ανάγκη αισθητήριων οργάνων. Ο Ξενοφάνης συνέλαβε το *θεῖον* σαν μια παντοδύναμη συνείδηση που έχει εσωτερική αρμονία και εξουσιάζει το σύμπαν.

Β. Θέματα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Για ποιους λόγους νομίζετε ότι ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής έγραψαν σε έμμετρο ποιητικό λόγο; Να απαντήσετε γραπτά σε δύο παραγράφους, αξιοποιώντας όσα γνωρίζετε για την επίδραση της επικής ποίησης, τον ρόλο των ραψωδών και τους τρόπους διάδοσης της γνώσης στην αρχαϊκή εποχή.

Απάντηση

Ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής παρουσιάζουν έμμετρα τις αφηρημένες φιλοσοφικές τους ιδέες ακολουθώντας την ποιητική επική παράδοση που ξεκινά από τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Χρησιμοποιούν τον ιερατικό επικό λόγο, γιατί θέλουν να παρουσιάσουν τη φιλοσοφία ως θεία αποκάλυψη.

Υπάρχει όμως και ένας άλλος, σπουδαίος λόγος για την προτίμηση του επικού λόγου και οφείλεται στη διάδοση των φιλοσοφικών τους θεωριών. Την αρχαϊκή αυτή εποχή στη διάδοση της γνώσης σπουδαίο ρόλο έπαιξαν οι ραψωδοί, οι οποίοι γύριζαν στις μεγάλες πόλεις και απήγγελλαν έπη. Έτσι, απήγγελλαν και τα φιλοσοφικά έπη και διέδιδαν τις φιλοσοφικές απόψεις των δύο φιλοσόφων. Ο έμμετρος ποιητικός λόγος είναι πιο εύκολα ευμνημόνευτος. Τέλος, τα διάφορα εκφραστικά μέσα καθώς και τα σχήματα λόγου διευκρινίζουν και φωτίζουν δύσκολα και σκοτεινά σημεία των φιλοσοφικών θεωριών.

Γ. Διαθεματική εργασία

Με αφορμή το παράλληλο κείμενο (4) και τις εικόνες που παρατίθενται, να αναζητή-

σετε υλικό που να δείχνει τις διαφορές στην απεικόνιση των θεών από τους Αιγυπτίους και τους Έλληνες.

Απάντηση

Στις δύο εικόνες, που παρουσιάζονται Ελληνίδες θεές (κεφαλή Αφροδίτης και άγαλμα της Εφέσιας Αρτέμιδας), παρατηρούμε ότι η παρουσίαση είναι σύμφωνη με τη βασική αρχή της αρχαίας θεολογίας, τον ανθρωπομορφισμό. Η Αφροδίτη παρουσιάζεται ως μία ωραία νέα γυναίκα με αρμονικά και συμμετρικά χαρακτηριστικά που σφραγίζονται από ιλαρότητα και θεική γαλήνη.

Το άγαλμα της Εφέσιας Αρτέμιδας, παρ' όλες τις ανατολικές επιδράσεις (στατικότητα, πλήρης κάλυψη του σώματος με βαριά ενδυμασία και παράξενο κάλυμμα της κεφαλής) δεν εμπνέει φόβο. Το πρόσωπο της θεάς έχει όλα τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά σε αρμονική διάταξη.

Αντίθετα, η εικόνα που απεικονίζει τον Αιγύπτιο θεό Θεουθ ή Θωθ εμπνέει φόβο και απωθεί. Ο θεός παριστάνεται με σώμα ανθρώπινο, σύμφωνο με τον σωματότυπο των Αιγυπτίων καθώς και με την ενδυματολογία τους. Η παρουσίαση της κεφαλής του θεού, άλλοτε με κεφάλι σκύλου και άλλοτε με πτηνού, δείχνει ότι η αιγυπτιακή θρησκεία δεν έχει αποκοπεί από τη θεοποίηση και λατρεία των ζώων. Το μισοφέγγαρο πάνω από το κεφάλι του θεού δείχνει ότι το μαγικό στοιχείο συνυπάρχει με το θρησκευτικό. Είναι λοιπόν φυσικό η παράσταση του θεού να προκαλεί φόβο και ο θνητός να είναι αποστασιοποιημένος από τον θεό του.

ΣΤ. Πρόσθετες επαναληπτικές ερωτήσεις

1. Ποια διαφορά υπάρχει μεταξύ Εμπεδοκλή και Ξενοφάνη ως προς την προσέγγιση της γνώσης;

Απάντηση

Ο Εμπεδοκλής ομιλεί για μια αξιόπιστη προσέγγιση της γνώσης και της αλήθειας μέσα από πολλές και διαφορετικές πηγές. Ο Ξενοφάνης αποφαίνεται κατηγορηματικά ότι για όλα τα πράγματα υπάρχει μόνο πιθανή γνώση.

2. Ποιοι φιλόσοφοι επέκριναν τον Όμηρο και τον Ησίοδο και τι γνωρίζετε σχετικά;

Απάντηση

Ο Ξενοφάνης και ο Πυθαγόρας ήταν από τους πρώτους φιλοσόφους που επέκριναν τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Τους κατηγορούν ότι νομιμοποίησαν τις ανθρώπινες κακίες αποδίδοντάς τες στους θεούς.

3. Τι γνωρίζετε για τα ριζώματα;

Απάντηση

«Ριζώματα» αποκαλεί ο Εμπεδοκλής τα τέσσερα στοιχεία που κυριαρχούν στον κόσμο. Αυτά είναι η φωτιά, το νερό, ο αέρας, η γη. Από την ανάμειξη αυτών προέρχεται η γένεση και η φθορά των όντων. Ο φιλόσοφος για να εκφράσει τα τέσσερα αυτά στοιχεία χρησιμοποιεί ως σύμβολα ονόματα θεών (Δίας, Ήρα κτλ.).

Αρετές και ευδαιμονία

Διδακτικοί στόχοι

- α. Να γνωρίσουμε τις ηθικές αρετές που προβάλλει ο Δημόκριτος και ο Ξενοφάνης.
- β. Να κατανοήσουμε ότι το μέτρο ως ηθική αρετή αποτελεί βασική προϋπόθεση στη ζωή των ανθρώπων και των κοινωνιών.
- γ. Να συνδέσουμε την ευθυμία (κατάσταση ψυχής και πνεύματος) με τις έννοιες ευδαιμονίας – κακοδαιμονίας (ευτυχίας – δυστυχίας) και αναφορικά με τα ζεύγη Τύχης – Ανάγκης.
- δ. Να κατανοήσουμε ότι πρώτοι οι Προσωκρατικοί μίλησαν για τη σοφία, που τη θεώρησαν ως ορισμένη συμπεριφορά του ανθρώπου.

A. Επεξεργασία κειμένων

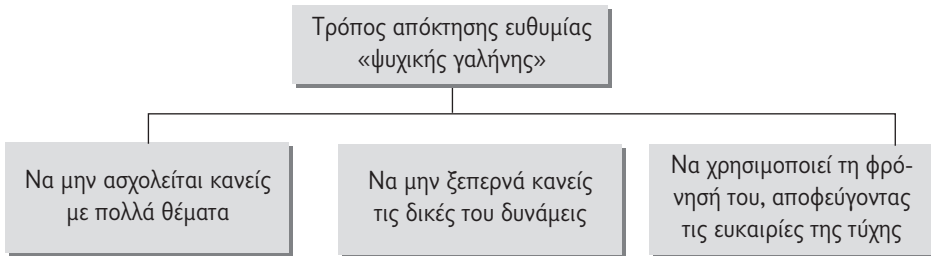
1 Περὶ εὐθυμίας

1.α. Αφόρμηση

Για τη ζωή και το έργο του Δημόκριτου μιλήσαμε διεξοδικά στην 1η Ενότητα. Υπήρξε πολυγραφότατος και ασχολήθηκε με όλα τα είδη του επιστητού· με τη φυσική, τα μαθηματικά, την ηθική, την αισθητική, τη γραμματική, τη γνωσιολογία, την επιστήμη του πολιτισμού. Κατά την εποχή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Τιβέριου εξέδωσε το έργο του Δημόκριτου ο Θράσυλλος κατά τετραλογίες. Ως προς το περιεχόμενο τα συγγράμματα διαιρούνται σε πέντε ομάδες: Φυσικά, Ηθικά, Μαθηματικά, Μουσικά και Τεχνικά. Αξιόλογες είναι και οι ηθικές γνώμες του. Σ' αυτές υποστηρίζει μια ηθική που αντιτίθεται προς την ηδονιστική απόλαυση. Βάση της ηθικής του γνωσιολογίας είναι το *μέτρον*. Η λογοτεχνική και εικαστική παράδοση αναπαριστάνει τον Δημόκριτο ως τον «γλαστό» φιλόσοφο, επειδή στην ηθική του μιλάει για την ευθυμία και τη συγκρατημένη διασκέδαση.

1.β. Ανάλυση

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Ευθυμία (η): ψυχική γαλήνη: είναι κατάσταση ψυχής.

Ευδαιμονία (η): ευτυχία που δεν προέρχεται από την αποκατάσταση υλικών αγαθών, αλλά από την καλλιέργεια της ψυχής και του νου.

Κακοδαιμονία (η): δυστυχία.

Εὐογκία (η): το σωστό φορτίο.

Νοηματική απόδοση

Το απόσπασμα θεωρείται ως η αρχή του έργου του Δημόκριτου *Περὶ Εὐθυμίας*. Είναι ένα έργο πρακτικής ηθικής, όπου συνήθως εντάσσονται πραγματείες που δίνουν συμβουλές κυρίως για την καταστολή των παθών ή «παραμυθίες» που έχουν σκοπό να παρηγορήσουν. Η σημαντικότερη αρετή του ανθρώπου είναι η ευθυμία, που οδηγεί στην ψυχική γαλήνη. Αυτή είναι κατάσταση που επιτυγχάνεται με την αυτογνωσία, δηλαδή με την επίγνωση των φυσικών ιδιοτήτων και με τη φρόνηση.

Ερμηνευτική ανάλυση

Η ηθική του Δημόκριτου συνδέεται με τις πολιτικές του αντιλήψεις, αλλά και βασικές θέσεις της ατομικής θεωρίας του φανερώνουν σχέσεις της ηθικής και της φυσικής του θεωρίας. Στο έργο *Ἠθικὰ* ο Δημόκριτος προβάλλει συγκεκριμένες ηθικές αρετές, όπως τη φρόνηση, τη σωφροσύνη, την αταραξία της ψυχής, το ήθος της χαράς, την αυτάρκεια, την αυτογνωσία, την απλότητα του χαρακτήρα, τη φιλία, τη συνεργασία και την ομόνοια. Οι αρετές αυτές συνδέονται με την κοινωνική διαστρωμάτωση των ελληνικών πόλεων της εποχής του 5ου αιώνα.

Η ήρεμη γαλήνη και η εσωτερική αρμονία (η *εὐεστώ* και η *εὐθυμία*) είναι ο στό-

χος της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Δημόκριτου, ο οποίος θεωρεί ότι η ευτυχία (η *εὐδαιμονία*) του ανθρώπου αλλά και της πόλης αποκτάται με τη μεσότητα.

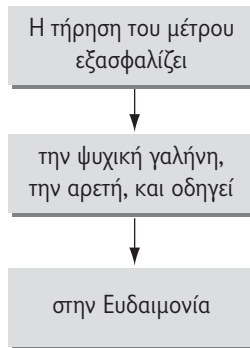
2 Ψυχική γαλήνη και σύμμετρη ζωή

2.α. Αφόρμηση

Πραγματοποιήθηκε στο προηγούμενο απόσπασμα (είναι κοινή).

2.β. Ανάλυση

Βασικός θεματικός άξονας

Λεξιλογική εξομάλυνση

Στέρηση – Υπεραφθονία. Οι δύο αυτές έννοιες είναι τα δύο άκρα κατά τον Αριστοτέλη. Το ένα άκρο κατέχει η υπερβολή και το άλλο η έλλειψη. Η εύρεση και η τήρηση του μέσου σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής εξασφαλίζει την ψυχική γαλήνη.

Νοηματική απόδοση

Στο παρόν απόσπασμα ο Δημόκριτος συνιστά την τήρηση του μέτρου ακόμη και όταν ο άνθρωπος επιδιώκει τις απολαύσεις. Καταδικάζει τη στέρηση (*έλλειψη*) και την υπεραφθονία (*υπερβολή*), γιατί προκαλούν στην ψυχή μεγάλες κινήσεις που κλονίζουν την ευστάθεια και τη γαλήνη. Τέλος, δίνει τη συμβουλή να μη δίνει κανείς μεγάλη σημασία ούτε να σκέφτεται συνεχώς όσα θαυμάζουν οι πολλοί. Επίσης να μην ψάχνει για πράγματα που είναι μακριά του, αλλά να αρκείται σε όσα είναι κοντά του και να συγκρίνει τη ζωή του με τη ζωή εκείνων που βρίσκονται σε χειρότερη θέση.

Ερμηνευτική ανάλυση

Ο Δημόκριτος υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής του πρέπει να έχει ένα μέτρο. Επίσης πρέπει να συνειδητοποιήσει ότι τα πλούτη δε φέρουν την ευτυχία και ότι η ψυχική ισορροπία εξασφαλίζεται μόνο με την τήρηση του μέτρου σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής, ιδιωτικής, κοινωνικής και πολιτικής. Η συνειδητοποίηση αυτή γίνεται με έναν πολύ πρακτικό τρόπο: με σύγκριση της ζωής του με τη ζωή εκείνων που βρίσκονται σε χειρότερη από αυτόν θέση. Τελικά, για τον Δημόκριτο οι άνθρωποι μπορεί να έχουν καλύτερη ζωή αν έχουν φρόνηση και σύνεση.

Γενικά η ηθική του Δημόκριτου στηρίζεται στην έννοια της *εὐθυμίας*, δηλαδή της ψυχικής γαλήνης, και εδώ οφείλεται ο χαρακτηρισμός του ως «γελαστού» φιλοσόφου (*γελαστῖνος*). Ο Δημόκριτος, που εξέταζε και αντιμετώπιζε τον κόσμο με τον νου, τη σκέψη και όχι με το συναίσθημα, έβλεπε ότι η ζωή είναι μια κωμωδία και γι' αυτό γελούσε.

Β. Σύνθεση – Ανακεφαλαίωση

Κατά τον Δημόκριτο η ψυχική γαλήνη και ισορροπία εξασφαλίζονται κάτω από δύο προϋποθέσεις:

- α. Ο άνθρωπος δεν πρέπει να ασχολείται με πολλά θέματα τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια ζωή του.
- β. Επίσης δεν πρέπει να επιδιώκουν τα άτομα ανάληψη υποχρεώσεων που ξεπερνούν τις φυσικές τους δυνάμεις.
- γ. Ο άνθρωπος πρέπει να διαθέτει φρόνηση (σκέψη, σοφία) και να τη χρησιμοποιεί.
- δ. Τέλος, η τήρηση του μέτρου σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής του ανθρώπου τού εξασφαλίζει την ψυχική ισορροπία, την πληρότητα και την ηρεμία.

Γ. Επεξεργασία παράλληλων κειμένων

1 ἦθος και αρετές (Ξενοφάνης, απόσπ. 2)

Το κείμενο αναφέρεται στο ἦθος και στις αρετές που πρέπει να έχει ο άνθρωπος, για να είναι επωφελής στον εαυτό του, στην κοινωνία και στην πολιτεία.

Ο Ξενοφάνης αντιπαραθέτει τη σωματική δύναμη με τη συνετή σοφία, εξαίρει την αξία της σοφίας ως ύψιστης πολιτικής αρετής που οδηγεί στην ευνομία της πόλης. Αντίθετα, στον κώδικα αξιών της ηρωικής εποχής, ο Όμηρος θέτει σε εξέχουσα θέση

τη σωματική δύναμη και την *ανδρεία*. Βλέπουμε λοιπόν ότι κάθε εποχή, σύμφωνα με τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές της δομές, διαμορφώνει τον δικό της κώδικα αξιών και τον επιβάλλει. Έτσι, για την εποχή του Ξενοφάνη η σοφία είναι μία από τις πλέον βασικές αρετές του ηγεμόνα και του πολιτικού, καθώς συμβάλλει στην ευνομία.

2 (‘Ηράκλειτος, απόσπ. Ι19)

Το απόσπασμα αυτό από το έργο του Ηράκλειτου έχει αποφθεγματικό χαρακτήρα. Ο φιλόσοφος είχε διαπιστώσει ότι τα συναισθήματα, τα λόγια και οι πράξεις του ανθρώπου σχετίζονται με τον χαρακτήρα του ανθρώπου, με το *ήθος* του. Όλα αυτά όμως εμφανίζονται και εκδηλώνονται προς τα έξω ως έκφραση μιας θρησκευτικής δύναμης, ενός *δαίμονα*, του δαίμονα της ψυχής, ο οποίος ενεργεί μέσα σ’ αυτά και διαμέσου αυτών. Γι’ αυτό άλλωστε για τον Έλληνα η ευτυχία του ανθρώπου εμπεριέχει και την έκφραση της θεϊκής συγκατάβασης και ονομάζεται *ευδαιμονία*.

3 (‘Ηράκλειτος, απόσπ. Ι01)

Ο Πλούταρχος, που μας παραδίδει τη ρήση του Ηράκλειτου, εύστοχα τη συσχετίζει με το δελφικό *γνώθι σαυτόν*. Βέβαια υπάρχει διαφορά μεταξύ των δύο ρήσεων. Η δελφική προσταγή έχει θρησκευτικό χαρακτήρα, προτρέπει τον άνθρωπο να γνωρίσει τα όριά του, τα ανθρώπινα όριά του, ενώ ο λόγος του Ηράκλειτου καλεί τον ίδιο τον άνθρωπο να αναζητήσει και να βρει μέσα του τη γνώση και το μέτρο.

Δ. Ανασκόπηση της Ενότητας

Μέσα από τα κείμενα της παρούσας Ενότητας παρακολουθήσαμε τον σπουδαίο ρόλο των ηθικών αρετών για την εξασφάλιση της ατομικής και της κοινωνικής ευτυχίας. Διαπιστώσαμε τη μεγάλη αξία των ηθικών αρετών και συγκεκριμένα της φρόνησης, της αυτογνωσίας, της αυτάρκειας και της μετριοφροσύνης για τη ζωή των ανθρώπων.

Ε. Απαντήσεις στις εργασίες του σχολικού βιβλίου

Α. Ερωτήσεις – Εργασίες

1. Για ποιον λόγο ο Δημόκριτος αποκαλείται «γελαστός φιλόσοφος»;

Απάντηση

Ο Δημόκριτος αποκαλείται «γελαστός» φιλόσοφος (γελαστῖνος), επειδή στην ηθική του μιλάει για την *ευθυμία* και τη συγκρατημένη διασκέδαση. Η ηθική του στηρίζεται στην έννοια της *ευθυμίας*, η οποία γεννιέται με τη μετρημένη χαρά και τη συμμετρία της ζωής.

2. Ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα στην τύχη και στη φρόνηση, σύμφωνα με τον Δημόκριτο;

Απάντηση

Κατά τον Δημόκριτο, η φρόνηση οδηγεί σε μετρημένη και λιτή ζωή και καθοδηγεί τον άνθρωπο, ώστε να επιλέγει σύμφωνα με τις δυνατότητές του και να μην παρασύρεται, ακόμη και όταν η τύχη φαίνεται να τον ευνοεί. Δηλαδή, η σχέση που υπάρχει μεταξύ των δύο είναι ότι η φρόνηση καθιστά τον άνθρωπο ικανό να μην παρασύρεται από τις συγκυρίες, προφυλάσσοντάς τον έτσι από λανθασμένες επιλογές και ενδεχόμενες μελλοντικές ανατροπές της τύχης του.

3. Γιατί, κατά τη γνώμη σας, η στέρηση και η υπεραφθονία «προκαλούν στην ψυχή μεγάλες κινήσεις»;

Απάντηση

Η υπερβολή και η έλλειψη ως κακίες εκτείνονται στο άπειρον. Μεσότητα υπάρχει και ορίζεται μόνο μεταξύ υπερβολής και έλλειψης. Το *μέσον* ή *μέτρον* είναι αυτό που καθορίζει για κάθε άνθρωπο τον σωστό τρόπο που θα διαχειριστεί τα πάθη του ώστε να μη γίνουν κακίες, που διαταράσσουν την ψυχική γαλήνη και ισορροπία.

4. Ποια στάση ζωής, γενικά, και ποιες συγκεκριμένες αρετές προτείνει ο Δημόκριτος; Συμφωνείτε με τις απόψεις του;

Απάντηση

Ο Δημόκριτος προτείνει μια σύμμετρη ζωή και μια συγκρατημένη διασκέδαση. Μόνο έτσι ο άνθρωπος θα επιτύχει την ατομική και κοινωνική ευτυχία. Εξαίρει τις αρετές της φρόνησης, της αυτογνωσίας, της αυτάρκειας και της μετριοφροσύνης. Οι αρετές αυτές εξάγονται τόσο από τα κείμενα του Δημόκριτου όσο και από εκείνα του Ξενοφάνη, ο οποίος τόνισε την αρετή της σοφίας.

5. Να σχολιάσετε γραπτά την άποψη του Ηράκλειτου ότι «ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι η μοίρα του».

Απάντηση

Ο Ηράκλειτος έχει ένα ιδιαίτερο ύφος, το οποίο παρουσιάζει δυσκολίες ως προς την κατανόηση και ερμηνεία του. Γενικά τα αποφθέγματά του μοιάζουν με χρησμούς και έχουν διπλή σημασία, όπως και το απόφθεγμα που μας δίνεται. Η απόκρυψη των νοημάτων και η διπλή σημασία τους είναι σκόπιμη και έχει ως στόχο την ενεργοποίηση του αναγνώστη να συμμετάσχει ενεργά στην κατανόησή του και στην αποκρυπτογράφηση της αλήθειας.

Ο φιλόσοφος είχε διαπιστώσει ότι τα συναισθήματα, τα λόγια και οι πράξεις του ανθρώπου καθορίζονται από τον χαρακτήρα του, δηλαδή γενικά η συμπεριφορά του εξαρτάται από την προσωπικότητα και το ήθος του. Δηλαδή, ο Ηράκλειτος θεωρεί πως κάθε άνθρωπος είναι αποκλειστικά υπεύθυνος για τη μοίρα του, αφού οι επιλογές του, οι πράξεις του και η γενικότερη συμπεριφορά του καθορίζονται από τον χαρακτήρα του.

B. Θέματα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

1. Σε ένα από τα αποσπάσματα του Δημόκριτου διαβάζουμε: «Οι άνθρωποι έπλασαν το είδωλο της τύχης, για να δικαιολογήσουν την αβουλία τους. Γιατί σπάνια η τύχη αντιμάχεται τη φρόνηση, αλλά τα πιο πολλά στη ζωή τα κατευθύνει η συνετή οξυδέρκεια». Σχολιάστε γραπτά την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη και τη λαϊκή αντίληψη ότι «η τύχη βοηθάει τους τολμηρούς».

Απάντηση

Ο Δημόκριτος απέκλεισε την τύχη από τη ζωή του ανθρώπου και πίστευε ότι τα πάντα πρέπει να τα κατευθύνει η σύνεση. Επομένως δεν πρέπει να εμπιστευόμαστε την

τύχη υπερβαίνοντας τα όρια της φύσης και των ικανοτήτων μας. Στη φύση τίποτε δεν είναι τυχαίο, τα πάντα γίνονται αιτιοκρατικά και εξουσιάζονται από μια παντοδύναμη αρχή, την αναγκαιότητα (*Ανάγκη*). Δηλαδή, κατά τον φιλόσοφο καθετί που συμβαίνει στη φύση είναι καθορισμένο αντικειμενικά και απόλυτο. Αν κάτι θεωρείται τυχαίο, αυτό απλώς σημαίνει πως δεν μπορούμε να το προσδιορίσουμε αιτιακά, δηλαδή δεν μπορούμε να εντοπίσουμε τις αιτίες που το προκάλεσαν.

Ο Δημόκριτος πιστεύει ότι «οι άνθρωποι έπλασαν το είδωλο της τύχης, για να δικαιολογήσουν την αβουλία τους». Δηλαδή οι άνθρωποι με την επινόηση της τύχης αποφεύγουν να αγωνιστούν για το καλύτερο, να θέσουν στόχους, να προγραμματίσουν και να τολμήσουν να επιχειρήσουν τα δύσκολα. Παρόμοια άποψη εκφράζει και η λαϊκή ρήση «η τύχη βοηθάει τους τολμηρούς» σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος μπορεί να ελπίζει ότι θα έχει ευνοϊκές συγκυρίες μόνο αν τολμά να αγωνιστεί για να πετύχει τους στόχους του.

2. Ο Δημόκριτος συμβουλεύει να συγκρίνουμε τον εαυτό μας με όσους βρίσκονται σε χειρότερη θέση από εμάς και να αρκούμαστε σε αυτά που έχουμε. Τι εννοεί ο Δημόκριτος μ' αυτό και τι επιδιώκει; Συζητήστε επίσης την αντίθετη άποψη, δηλαδή ότι, για να προσδεύουμε και να βελτιωθούμε, χρειάζεται να παρατηρούμε αυτούς που είναι καλύτεροι από εμάς και να ακολουθούμε το παράδειγμά τους.

Απάντηση

Η ηθική του Δημόκριτου στηρίζεται στην έννοια του μέτρου και της κατάφασης της ζωής. Όταν ο άνθρωπος ενεργεί με μέτρο, παρακάμπτει τις ακρότητες (υπερβολή και έλλειψη) και δε γίνεται θύμα του ασκητισμού ή του ηδονισμού, ούτε παρασύρεται από την ηθική αδιαφορία των Σοφιστών ή τη γνωστή απάθεια των Στωικών.

Η συμβουλή του Δημόκριτου, να συγκρίνουμε τον εαυτό μας με όσους βρίσκονται σε χειρότερη θέση από εμάς και να αρκούμαστε με αυτά που έχουμε, αποβλέπει στο να βοηθήσει τον άνθρωπο να συλλάβει την έννοια του μέτρου, να ασκήσει την αρετή της φρόνησης, να πετύχει την αυτογνωσία του, να διαπιστώσει την αυτάρκειά του και να ενδυναμώσει τη μετριοφροσύνη του.

Από την άλλη μεριά, αν ο άνθρωπος αρκείται σε αυτά που έχει πετύχει, τότε μπορεί να οδηγηθεί στην παθητικότητα και στην αδιαφορία για τη βελτίωση της ζωής του. Είναι χρήσιμο πάντα να παρατηρούμε αυτούς που έχουν πετύχει περισσότερα από εμάς, να αξιολογούμε το παράδειγμά τους και να βγάζουμε τα αναγκαία συμπεράσματα που θα μας βοηθήσουν να βελτιωθούμε και να προσδεύσουμε.

Γ. Διαθεματική εργασία

1. Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Ξενοφάνης απορρίπτει το ιδανικό της εποχής του, δηλαδή τη δόξα του Ολυμπιονίκη, και αντιπαραθέτει προς την αθλητική δύναμη τη «σοφία», η οποία είναι κατ' αυτόν μια νέα αρετή που εξασφαλίζει την ευδαιμονία της πόλης. Συζητήστε την άποψή του, λαμβάνοντας υπόψη ποιες ηθικές αξίες και αρετές προβάλλονται στην εποχή μας από τα ΜΜΕ.

Απάντηση

Για τη συζήτηση που θα γίνει στην τάξη θα λάβουμε υπόψη τα ιδανικά τριών περιόδων: α. Τα ιδανικά της εποχής του Ξενοφάνη, που είναι το αθλητικό ιδεώδες, η δόξα του Ολυμπιονίκη. β. Τα ιδανικά του ίδιου του Ξενοφάνη, που είναι η νέα αρετή, που είναι απότοκος της φρόνησης, της αυτογνωσίας, της αυτάρκειας και της μετριοφροσύνης και εξασφαλίζει την ευδαιμονία της πόλης. γ. Τα ιδανικά της εποχής μας, που είναι όλα όσα εξασφαλίζουν το προσωπικό συμφέρον.

Έτσι, όλα τα παλαιότερα ιδανικά έχουν υποστεί παραποιήσεις και έχουν διαστραφεί. Έχουμε εμπορευματοποίηση του αθλητισμού και συγχρόνως κομματικοποίηση. Αισχρό κυνήγι του ατομικού κέρδους με πρόσχημα το καλό του συνόλου.

Συγκεκριμένα τα Μ.Μ.Ε. ενημέρωσης προβάλλουν:

- το γρήγορο και εύκολο κέρδος
- τη χρησιμοποίηση κάθε μέσου για την κοινωνική και επαγγελματική άνοδο
- τη βία
- τον ευδαιμονισμό.
- γενικά τον ευτελισμό των ηθικών αξιών και αρετών.

Πολιτικές υποθήκες

Διδακτικοί στόχοι

- α. Να γνωρίσουμε τις απόψεις του Ηράκλειτου για τον πόλεμο ως κοσμική και κοινωνική δύναμη.
- β. Να γνωρίσουμε τις απόψεις του φιλοσόφου για τον νόμο και τη δικαιοσύνη.
- γ. Να διακρίνουμε τις πολιτικές αντιλήψεις του Δημόκριτου για το δημοκρατικό πολίτευμα.
- δ. Να διακρίνουμε την ευθύνη των πολιτών για τη διασφάλιση της σωστής λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος.

A. Επεξεργασία κειμένων

1 Πόλεμος πατήρ πάντων

1.α. Αφόρμηση

Γνωρίσαμε τον Ηράκλειτο ήδη από την 1η Ενότητα και κατόπιν δώσαμε πρόσθετα στοιχεία στα παράλληλα κείμενα της 3ης Ενότητας. Αν ο Δημόκριτος αποκαλείται «γελαστός» φιλόσοφος, ο Ηράκλειτος αποκαλείται «σκοτεινός» φιλόσοφος. Η επωνυμία αυτή οφείλεται στη μορφή του λόγου, στο περίτεχνο ύφος, στον πολυσήμαντο χαρακτήρα των όρων που χρησιμοποιεί (πολυσημία και αμφισημία), στα τεχνάσματα της γλώσσας (π.χ. παρατηρήσεις και άλλα σχήματα) και, τέλος, στις ερμηνευτικές αβεβαιότητες και στις μεταφραστικές δυσκολίες του έργου του.

Το έργο του Ηράκλειτου έχει τον τίτλο *Περὶ φύσεως*. Διακρίνεται σε τρία μέρη. Το πρώτο αναφέρεται στο σύμπαν, το δεύτερο στην πολιτική και το τρίτο στη θεολογία. Από το έργο σώζονται περίπου 130 αποσπάσματα. Είναι όλα σύντομα, αποφθεγματικά και αινιγματικά. Στην πραγματικότητα αποτελούν χρησμούς, *δὲν λέγει οὔτε κρύπτει, ἀλλὰ σημαίνει*. Είναι όλα πεζά κείμενα δύο ή τριών γραμμών, με εσωτερικό